

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı
Siyaset Bilimi Bilim Dalı

16'NCI YÜZYILDA FEODALİZMİN KRİZİ VE OSMANLI DEVLETİ

Doğukan BAYINDIR

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2022

16'NCI YÜZYILDA FEODALİZMİN KRİZİ VE OSMANLI DEVLETİ

Doğukan BAYINDIR

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı

Siyaset Bilimi Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2022

YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI

Enstitü tarafından onaylanan lisansüstü tezimin tamamını veya herhangi bir kısmını, basılı (kağıt) ve elektronik formatta arşivleme ve aşağıda verilen koşullarla kullanıma açma iznini Hacettepe Üniversitesine verdiğimi bildiririm. Bu izinle Üniversiteye verilen kullanım hakları dışındaki tüm fikri mülkiyet haklarım bende kalacak, tezimin tamamının ya da bir bölümünün gelecekteki çalışmalarda (makale, kitap, lisans ve patent vb.) kullanım hakları bana ait olacaktır.

Tezin kendi orijinal çalışmam olduğunu, başkalarının haklarını ihlal etmediğimi ve tezimin tek yetkili sahibi olduğumu beyan ve taahhüt ederim. Tezimde yer alan telif hakkı bulunan ve sahiplerinden yazılı izin alınarak kullanılması zorunlu metinleri yazılı izin alınarak kullandığımı ve istenildiğinde suretlerini Üniversiteye teslim etmeyi taahhüt ederim.

Yükseköğretim Kurulu tarafından yayınlanan **“Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge”** kapsamında tezim aşağıda belirtilen koşullar haricince YÖK Ulusal Tez Merkezi / H.Ü. Kütüphaneleri Açık Erişim Sisteminde erişime açılır.

- Enstitü / Fakülte yönetim kurulu kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren 2 yıl ertelenmiştir. ⁽¹⁾
- Enstitü / Fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren ..... ay ertelenmiştir. ⁽²⁾
- Tezimle ilgili gizlilik kararı verilmiştir. ⁽³⁾

21/06/2022

Doğukan BAYINDIR

¹“Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge”

- (1) Madde 6. 1. Lisansüstü teze ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda, tez **danışmanın** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulu** iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.
- (2) Madde 6. 2. Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez **danışmanın** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulunun** gerekçeli kararı ile altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.
- (3) Madde 7. 1. Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, **tezin yapıldığı kurum** tarafından verilir *. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise, **ilgili kurum ve kuruluşun önerisi** ile **enstitü** veya **fakültenin** uygun görüşü üzerine **üniversite yönetim kurulu** tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.
Madde 7.2. Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir.

* Tez **danışmanın** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulu** tarafından karar verilir.

ETİK BEYAN

Bu çalışmadaki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, yararlandığım kaynaklara bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu, tezimin kaynak gösterilen durumlar dışında özgün olduğunu, **Prof. Dr. Örsan Öcal AKBULUT** danışmanlığında tarafımdan üretildiğini ve Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Yönergesine göre yazıldığını beyan ederim.

Doğukan BAYINDIR

ÖZET

BAYINDIR, Doğukan. *16'ncı Yüzyılda Feodalizmin Krizi ve Osmanlı Devleti*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2022.

Tezde, Osmanlı'nın feodal olduğu ve Avrupa'da feodalizmin krizine ilişkin literatürde tartışılan feodalizmin krizi olgusunu deneyimlediği savunulmaktadır. Tezin özgün yanı, Avrupa'daki feodal toplumlardan ayrı bir biçimde, feodalizmin krizinin, farklı mekân ve zaman dilimlerinde ortaya çıkan tarihsel bir olgu olduğunun örneği olarak Osmanlı devletinde feodalizmin krizi olgusunun sorun haline getirilmesidir. Feodalizmin krizi, şu parametrelere bakılarak değerlendirilmektedir: Nüfus artışıyla birlikte toprak/emek oranının azalması, yeni ve görece verimsiz topraklara doğru genişleme durumu, toprakların parçalanması ve üretim için gerekli materyallerin zayıflaması olgusu. Osmanlı feodalizmini krizi, bahsedilen parametreler temelinde değerlendirilmektedir. Osmanlı feodalizminin krizi, feodalizmden çıkış biçiminde değil feodalizmin değişimi şeklinde sonuçlanmıştır. Bunun nedeni, toplumsal mülkiyet ilişkileri modelinde ifade edildiği üzere toplumun sınıf yapısıdır. Toplumsal mülkiyet ilişkilerinin oluşturduğu bağlamda, toplumsal sınıfların mücadelelerinin dinamik ve dönüşen yapısının bir ifadesi olarak sınıf yapısı, tarihsel bir gösterge niteliğindedir. Nitekim, on altıncı yüzyılda feodalizmin krizi süresince, Osmanlı sınıf yapısı değişim geçirmiştir. Osmanlı'daki köylü-tımar sahibi-devlet üçlüsünde, tımar sahibinin yerini kapıkullarının aldığı ve devletin yönetiminde kapıkullarının ağırlığının hissedildiği bir dönemin başladığı savunulmaktadır. Köylünün geçimlik üretime yönelik konumunun devamlılık gösterdiği ifade edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Feodalizmin krizi, Osmanlı devleti, toplumsal mülkiyet ilişkileri, sınıf yapısı, köylü, tımar sahibi, kapıkulu

ABSTRACT

BAYINDIR, Doğukan. *The Crisis of Feudalism in the 16th Century and Ottoman State*, Master Thesis, Ankara, 2022.

In the thesis, it is argued that Ottoman was feudal and experienced the phenomenon of the crisis of feudalism discussed in the literature on the crisis of feudalism in Europe. The original aspect of the thesis is to raise the issue of the crisis of feudalism in the Ottoman state, as an example of the fact that the crisis of feudalism is a historical phenomenon that emerged in different places and time periods, apart from the feudal societies in Europe. The crisis of feudalism is evaluated by looking at the following parameters: The decrease in the land/labor ratio with the increase in population, the expansion towards new and relatively unproductive lands, the fragmentation of the lands and the weakening of the materials necessary for production. Reason for this is the class structure of society, as expressed by the model of social property relations. In the context of social property relations, class structure, as an expression of the dynamic and transforming structure of struggles of social classes, is a historical indicator. As a matter of fact, during the crisis of feudalism in the sixteenth century, Ottoman class structure changed. It is argued that in the trio of the peasant-*timar* owner-state in the Ottoman, a period in which the *timar* owner was replaced by *Kapıkulu* and the weight of *Kapıkulu* in the administration of the state began. It is stated that the position of the peasant towards subsistence production is continuous.

Key Words: Crisis of Feudalism, Ottoman State, social property relations, class structure, peasant, *timar* owner, *kapıkulu*

İÇİNDEKİLER

YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI	ii
ETİK BEYAN	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
İÇİNDEKİLER	vi
ŞEKİLLER DİZİNİ	vii
GİRİŞ	1
1. BÖLÜM: FEODALİZMİN KRİZİ ve KRİZE YÖNELİK YAKLAŞIMLAR	8
1.1. DEMOGRAFİK MODEL ve FEODALİZMİN KRİZİ.....	8
1.1.1. Toplumsal Değişimi Açıklamak İçin ‘Demografi’	9
1.1.2. Malthusçu Döngü ve Tarih	16
1.2. TİCARİLEŞME MODELİ ve FEODALİZMİN KRİZİ	20
1.2.1. Toplumsal Gelişmelerin Kaynağı Sorunu	20
1.2.2. Ticarileşme Modelinin Smithçi Kökeni	22
1.2.3. Feodalizmin Antitezleri: Pirenne ve Sweezy Yorumu	24
1.2.4. Dünya Sistemleri Yaklaşımının Kriz Değerlendirmesi	32
1.3. TOPLUMSAL MÜLKİYET İLİŞKİLERİ MODELİ ve FEODALİZMİN KRİZİ	35
1.3.1. Dobb-Sweezy: Dönüşüm Tartışması Bağlamında Feodalizm	36
1.3.2. Hilton ve Küçük Köylü Üretimi	38
1.3.3. Dönüşüm Tartışmasının Devamı: Brenner-Wood Odağında Feodalizmin Krizi	41
2. BÖLÜM: OSMANLI DEVLETİ ve FEODALİZMİN KRİZİ	49
2.1. OSMANLI FEODALİZMİNİN DİNAMİKLERİ	51
2.1.1. Osmanlı’da Feodalizm Konusu	52
2.1.2. Tımar Dağıtım Meselesi	56
2.1.3. Osmanlı Köylüsünün Yükümlülükleri	58
2.1.4. Köylü-Tımar Sahibi-Devlet Üçlüsü	60
2.2. TOPLUMSAL MÜLKİYET İLİŞKİLERİ ÇERÇEVESİNDE OSMANLI FEODALİZMİNİN KRİZİ	64
2.2.1. Osmanlı’da Demografik Hareketlilik	65
2.2.2. Osmanlı’da Ekolojik Hareketlilik	67

2.2.3. Tarımsal Alandaki Eğilimler	69
2.3. OSMANLI FEODALİZMİNİN KRİZİ: DEĞİŞİM Mİ ÇIKIŞ MI?	75
2.3.1. Kriz Döneminde Toplumsal Sınıfların Faaliyetleri	75
2.3.2. Osmanlı Feodalizminde ‘Değişim’	80
SONUÇ	88
KAYNAKÇA	92
EK 1. ORJİNALLİK RAPORU	101
EK 2. ETİK KURUL MUAFİYET FORMU	103

ŞEKİLLER DİZİNİ

Şekil 1.1. Avrupa’da Nüfus Hareketliliği	16
Şekil 1.2. Tarımsal Üretimde İşçi Başında Düşen Çıktı Miktarı.....	18
Şekil 1.3. Avrupa’da Nüfusun Mekâna Göre Dağılımı	26
Şekil 2. Cincife Tahıl Üretimi ve Nüfus Endeksleri.....	70

GİRİŞ

Feodalizmin krizi, bu tezin temel aldığı bir tarihsel olgudur. Feodalizmin krizinin bir tarihsel olgu olarak tanımlanması, aynı zamanda feodalizm kavramıyla neyin ifade edildiğiyle ilişkilidir. Bu nedenle feodalizmin krizi ortaya koyulmadan önce bir adım geriye gidilerek temeli sağlamlaştırmak amacıyla kabul edilen feodalizm tanımının incelenmesi gerekmektedir. Feodalizmin tanımlanmasının bu kadar önemli olmasının nedeni, eldeki çalışmanın inceleme alanını göstermesidir. Bir kavram olarak feodalizmin ve feodalizmin krizinin tanımlanması, tarihsel süreçte göstergelere neden ve nasıl yaklaşılabileceğinin ifade edilmesi bakımından önem teşkil edebilmektedir.

Feodalizm, geçimlik araçlarına sahip olarak tarımsal üretim yapan doğrudan üreticilerden artık elde edim sürecinin, yönetici sınıfların siyasi zoruna dayandığı bir üretim biçimidir. Bu çalışmada feodalizme yönelik bu tanım üzerinden ilerlenecektir. Feodalizmin krizi, kısaca belirtmek gerekirse feodalizm tanımında belirtilen çeşitli unsurlarda görülen kriz durumunu ifade etmektedir.

Literatürdeki feodalizme yönelik bazı yaklaşımlarda, yukarıda ifade edilen feodalizm tanımından ayrışılmaktadır. Bu yaklaşımlardan kısaca bahsetmek gerekmektedir: Feodalizmi feodal yönetici sınıflar arasındaki ilişkilere indirgemeye çalışan yaklaşımlarda, feodalizmin ne olduğu açıklanırken sadece feodal yönetici sınıflar arasındaki hukuki-politik ilişkilere odaklanılmaktadırlar. Bu bakımdan insanı insana bağlayan itaat ilişkileri ve bu ilişkilerin oluşturduğu hiyerarşinin biçimi, feodalizmi tanımlayan özelliklerin temel unsurları olarak kabul edilmektedir. Feodalizmi hukuki-politik ilişkiler çerçevesinde tanımlayan yaklaşımlarda, egemenliğin parçalandığı bölgelere mahsus bir tür toplumsal sistem olarak feodalizm tanımı ortaya koyulmaktadır. Bu yaklaşımlarda dikkat edilmesi gereken önemli nokta, belirli bir mekânda (Batı Avrupa) görülen egemenliğin parçalanması gibi bir hukuki-politik durumun feodalizmin belirleyici ve asli özelliği olarak görülmesidir. Ayrıca, bu yaklaşımlarda Batı Avrupa'daki ülkelerin sınıf yapılarından kaynaklanan farklılıkları görünmez kılan bir bakış açısı ortaya koyulduğu görülmektedir. Bu yaklaşımların aksine feodalizmi, doğrudan üreticiler ve doğrudan üreticiler üzerinde egemen olan kimseler

arasındaki ilişkiler çerçevesinde ele almayı öneren yaklaşımlar bulunmaktadır. Bu yaklaşımlara göre doğrudan üreticilerden artığın elde edilmesi ilişkisinin niteliği ve doğrudan üreticilerin toplumsal düzen içindeki konumlarının niteliği, feodalizmi tanımlayan temel unsurları oluşturmaktadır (Anderson, 2017:167-8; Berktaş, 1983:331; Bloch, 2019:646-7; Dobb, 1950:35).

Doğrudan üreticilerden artığın elde edilmesi ilişkisinin niteliği, feodalizmin ne olduğunu tanımlayabilmek için önemli bir göstergedir. Feodal *artık elde etme ilişkileri*, siyasi ve iktisadi gücün ayrışmadığı ilişkiler bütünüdür (Hilton, 1985:283). Ancak feodalizmde artık elde etme ilişkisinin feodal iktidar sahibinin siyasi gücüne/zoruna dayandığını belirtmek, feodalizmi diğer pre-kapitalist üretim biçimlerinden ayırt etmek için ‘yeterli’ değildir (Comminel, 1987:174). Buna ek olarak doğrudan üreticinin üretim sürecindeki konumlanışının niteliğine odaklanılması gerekmektedir. Bu şekilde, pre-kapitalist üretim biçimlerini birbirinden ayırt etmek ve feodalizmin toplumsal mülkiyet ilişkilerinin görünümünü ortaya koymak mümkün olacaktır (Takahashi, 1963:31-2). *Toplumsal mülkiyet ilişkileri*, üretim sürecinin organizasyonu, bu organizasyonun belirlediği toplumsal yapı, doğrudan üreticiler ve onlar üzerinden artık elde eden sınıflar arasındaki ilişkiler ve doğrudan üreticilerin kendi aralarındaki ilişkiler bütününe ifade etmektedir (Brenner, 2008:58).

Feodalizmin tanımına ilişkin genel çerçeve ortaya koyulduktan sonra, feodal toplumsal mülkiyet ilişkilerindeki çeşitli göstergelerin incelenmesi gerekmektedir. Feodalizm, tarımsal ekonomiye dayanan ve nüfusun büyük çoğunluğunun kırsal alanda yaşadığı bir üretim biçimidir. Feodal olarak tanımlanan bölgelerin nüfus verilerine ve nüfusun kırsal-kentsel dağılım oranına bakıldığı zaman, bu kırsal-tarımsal nüfusun ağırlığını görmek mümkündür. İngiltere ve Fransa gibi ülkelerin nüfus istatistiklerindeki kırsal-kentsel dağılımına bakıldığı zaman, bahsedildiği biçimde kırsal-tarımsal yaşamın ağır bastığı bir tabloyla karşılaşmaktadır. Kırsal nüfus, tarımla uğraşanlar ve tarım dışında işlerle uğraşanlar olarak iki bölüme ayrılmaktadır. Aşağıdaki ülke örneklerinde, tarımsal nüfusa odaklanılmakla birlikte kırsal nüfusun tarımsal nüfustan daha fazla olduğu akılda tutulmalıdır. Örneğin, 1300 yılında İngiltere’nin toplam nüfusu 5 milyon, tarımsal nüfusu ise 3,82 milyon; 1400 yılında feodalizmin krizinin açıklandığı kısımlarda detaylıca

anlatılacağı üzere İngiltere'nin toplam nüfusunun 2,5 milyona düştüğü görülmektedir. Bununla koştut olarak aynı dönemin tarımla uğraşan nüfusunda da bir önceki nüfus sayısına göre düşüş gözlemlenmektedir; 1500 yılında ise bir önceki yüzyıla benzer sayılarla karşılaşılmaktadır. Fransa ise aynı yıllarda daha kalabalık bir nüfusa ve buna bağılı olarak İngiltere'ye kıyasla daha kalabalık bir tarımsal nüfusa sahiptir. 1400 yılında Fransa, toplam 12 milyon nüfusa sahip ve bu nüfusun 8,57 milyonu tarımsal işlerle meşgul bir biçimde yaşamaktadır. 1500 yılında Fransa'da nüfusun artmasıyla birlikte toplam nüfus 17 milyon ve tarımsal nüfus 12,41 milyon sayısına ulaşmaktadır. Batı Avrupa'dan verilen bu iki örnekte görüldüğü üzere on altıncı yüzyıl ve öncesindeki yüzyıllarda tarımla uğraşan kesim, ülkelerin toplam nüfuslarının içinde büyük bir yere sahiptir. Kent nüfusunun diğere ülkelere kıyasla daha fazla olduğı Hollanda ve Belçika örneklerinde bile tarımla uğraşan nüfus, kentsel nüfustan daha kalabalıktır. Feodal dönemde, çoğunlukla nüfusunun yüzde doksanı kırsal alanda yaşayan toplumlar bulunmaktadır (Allen, 2000:8-11). Feodalizmde tarımsal ekonomi, köylülerin geçimlik üretimi temelinde yükselmektedir. Köylüler veya doğrudan üreticilerin geçimlik üretiminin bir kısmından feodal yönetici sınıflar tarafından artık elde edilmesi feodalizmin temel dinamiğidir. Feodalizmde bu temel ilişki kendini yeniden üretmeyi sağlamaktadır.

Feodalizmin tarımsal ekonomiye dayanması nedeniyle incelenecek göstergelerde 'toprak' önemli bir bileşeni oluşturmaktadır. Feodalizmin işleyiş dinamiklerinde toprakların ekimi, toprakların kalitesi, toprakların toplum içindeki dağılımı ve yeni toprakların yerleşime-ekime açılması önemli konu başlıklarını oluşturmaktadır. Toprakla ilişkisi kapsamında ele alınması gereken ikinci gösterge emek göstergesidir. Feodalizmde, toprakların ekimi, toprakların dağılımı vb. konularda çok önemli bir payı olan emeğin durumunun incelenmesi konuyla ilgili, önemli hususların aydınlatılmasını sağlayacaktır. Emeğin kıt olması veya fazla olması, emekçilerin feodal yönetici sınıfla olan ilişkileri ve kendi içlerindeki dayanışmaları emek göstergesinin değerlendirilmesi bakımından önemli analiz birimleridir. Emeğin en önemli çalışma ortamını tarımsal uğraşların oluşturduğu bir toplumsal düzen olarak feodalizmi incelemek için *toprak/emek oranı* önemli bir gösterge işlevini görmektedir (Hilton, 1995b:131-2).

Toplumsal mülkiyet ilişkilerindeki toplumsal sınıfların birbirleriyle olan mücadelesi sonucunda, toplumsal sınıfların görelî güçlerinin birbirini etkilediği bir *sınıf yapısı* ortaya çıkmaktadır. Toplumsal mülkiyet ilişkilerindeki herhangi bir değişikliği/dönüşümü değerlendirebilmek için bu yapıyı hesaba katmak gerekmektedir (Comninel, 2000:10). *Sınıf yapısı*, sınıfların toplumsal mülkiyet ilişkilerindeki görelî güçlerine dayanan konumlarının sonucundaki güç dengesini ifade etmektedir. Toplumsal sınıfların görelî güçleri, doğrudan üreticilerden artığın yönetici sınıflar tarafından elde edilmesi sürecinde gözlemlenebilmektedir. Köylü örgütlenmelerinin güçlü olduğu ve küçük toprak sahiplerinin toprağı kullanım haklarının sağlam dayanaklarının bulunduğu durumlardan köylü örgütlenmelerinin ve küçük toprak sahiplerinin kullanım haklarının zayıf dayanaklarının bulunduğu örneklere kadar çeşitli durumlarla karşılaşılabilir. Buna bağlı olarak doğrudan üreticilerden feodal yönetici sınıf tarafından artık elde edilmesi ilişkisi, birbirinden farklı hukuksal biçimler alabilmektedir. Hukuksal biçim olarak birbirinden farklı olan bu artık elde etme ilişkileri, feodalizmi anlamak için önemli bir dinamik olarak görülmektedir. Yöneten sınıfla yönetilen sınıf arasındaki ilişki, temel olarak yönetici sınıfın '*jurisdiction*'ına yani feodal toplumdaki iktidarın temel ifade biçimine dayanmaktadır (Hilton, 1995b:123-124).

Feodal toplumlarda iktidarın tek bir elde toplanmasıyla iktidarın parçalanması arasında bir çelişkinin olduğu saptanmaktadır. Bu durum, İngiltere ve Fransa örneklerinin karşılaştırılması yapıldığı takdirde görülebilmektedir. Literatürdeki kimi görüşlere göre İngiltere'de Norman fetihlerinden sonra merkezi bir feodal yapının varlığı, Fransa'da ise aynı zaman diliminde parçalı bir feodal yapı gözlemlenmektedir (Anderson, 2017:171-2; Hilton, 1985:232). Yukarıda bahsedilen Batı Avrupa'daki ülkeler arasındaki farklılıkların göz ardı edildiği yaklaşımlar, bu bahsedilen farkın görünmez kılınmasına neden olmaktadır.

Feodalizmin krizi tartışmaları, feodalizmin ne olduğuna yönelik bu değerlendirmelerin temeli üzerinde yükselmektedir. Feodalizmin krizinin mekânsal olarak farklı bölgelerde ve zamanlarda görülen bir süreç olduğu saptanmaktadır. Bu mekânsal ve zamansal farklılıkları dikkate alarak yapılacak bir inceleme, feodalizmin krizi ve bu krizin sonuçlarını açıklamak bakımından önemli sonuçlar ortaya koyacaktır. Tezin başlığındaki

‘Osmanlı Devleti’ ifadesi, feodalizmin krizinin çeşitli mekân ve zaman dilimlerinde görüldüğü tezinden gücünü almaktadır. Bu nedenle Osmanlı devletinin on altıncı yüzyılda yaşadığı gelişmelerin feodalizmin krizi tartışmaları çerçevesinde ele alınabileceği savunulmaktadır. Tezde, on altıncı yüzyılda Osmanlı devletine ilişkin değerlendirmelere değinilmeden önce feodalizmin krizine ilişkin literatürdeki çeşitli yaklaşımlar, arka plana feodalizmin krizinin bütüncül bir açıklaması konularak değerlendirilecektir.

Feodalizmin krizini değerlendiren yaklaşımlardan biri olarak *demografik modelde*, feodal toplumların yaşadıkları dönüşümlerin demografik unsura odaklanılarak açıklanabileceği savunulmaktadır. Demografik modelde, feodalizmin krizi olgusu, ‘demografik’ unsurun geçirdiği dönüşümler, bu dönüşümlere bağlı olarak lordların gelirlerindeki değişim, nüfus ile toplumsal kaynaklar arasındaki denge ve feodal teknolojinin yaşadığı gelişmeler çerçevesinde açıklanmaktadır. Feodalizmin krizini değerlendiren yaklaşımlardan bir başkası, *ticarileşme modelidir*. Ticarileşme modelinde, feodalizmin krizi olgusu, ‘ticaret’ ve ‘iş bölümünün’ gelişimine odaklanılarak açıklanmaktadır. Bu temel üzerinde, kent ile kırsal kesim arasında ve geçimlik üretimle piyasa için üretim arasında karşıtlık olduğu savları ileri sürülmektedir. Feodalizme yabancı kimi özellikleri barındırdığı belirtilen ticaret ve ticaretle uğraşan sınıflar, feodalizmin krizinin temel açıklayıcılarından bazıları olarak görülmektedir. Ticarileşme modeli çerçevesindeki yaklaşımları savunanlar tarafından tarihsel süreç, ticaret ve ticaret ile uğraşan toplumsal sınıfların yaşadığı gelişmeler merceğinden incelenmektedir. Bu mercekle birlikte tarihin uzun dönemli (*longue durée*) seyrinde ticaretin ve dolayısıyla toplumların girdiği döngüler ele alınmaktadır. Bu döngülerde, feodal topluma dışsallığın ele alınış biçimine göre feodal toplumsal sınıfların neden ve nasıl etkilendikleri/dönüştükleri değerlendirilmektedir. Feodalizmin krizini değerlendiren bir başka yaklaşım, *toplumsal mülkiyet ilişkileri modelidir*. Toplumsal mülkiyet ilişkileri yaklaşımında, nüfus ve toprak/emek oranı vb. göstergelerin toplumsal sınıfların içinde buldukları mülkiyet ilişkilerinin oluşturduğu bağlamda ele alınması gerektiği belirtilmektedir. Toplumsal mülkiyet ilişkileri modelinde, yukarıda bahsedilen demografik ve ticarileşme modellerinin eleştirisi ortaya koyulduktan sonra feodalizmin krizinin nasıl açıklanması gerektiği ifade edilmektedir (Brenner, 1995b).

Tezin ikinci bölümünde, ilk bölümde feodalizmin krizine yönelik ortaya koyulan çerçevenin, on altıncı yüzyılda Osmanlı devletindeki gelişmeleri açıklamak bakımından geçerli olduğu savunulmaktadır. Bu tezin, feodalizmi coğrafi olarak sınırlı bir toplumsal sistem olarak gören yaklaşımlar tarafından yadırganacağı açıktır. Çünkü bu yaklaşımlar tarafından ‘feodalizm’ belirli bir mekândaki bütün toplumsal özellikleri içerecek bir biçimde ele alınmaktadır. Bu şekilde, her bir toplumsal düzenin birbirinden farklı olan unsurlarına fazlaca odaklanılarak, bu toplumsal düzenler arasındaki maddi temeldeki ortaklıklar göz ardı edilmektedir. Osmanlı tarih yazımında çoğunlukla ticarileşme modeli yaklaşımının da etkisiyle hem feodalizm belirli bir coğrafyaya özgülendirmekte hem de Osmanlı’nın on altıncı yüzyılda yaşadığı gelişmeler, ticaret ve dolaşıma ilişkin olayların çerçevesinde açıklanmaktadır (Berktaş, 1991a:159). Tezde benimsenen feodalizm tanımı, artığın, doğrudan üreticiden ekonomi-dışı zor aracılığıyla feodal yönetici sınıf tarafından toplandığı ve doğrudan üreticilerin, toprağa bağlı bir hâlde geçimlik araçlarına sahip oldukları bir düzeni işaret etmektedir. Feodalizmin krizi, sadece yönetici sınıflar arasındaki hukuki politik ilişkilere ve ticari ilişkilere odaklanarak açıklanamamaktadır. Bunun aksine yönetici sınıfla doğrudan üretici sınıf arasındaki gayri-şahsi toplumsal ilişkiler bağlamında konuyu incelemek gerekmektedir (Dobb, 1950:35). Bu nedenle tezde ortaya koyulan feodalizm tanımının, çeşitli yaklaşımların hukuki-politik boyutlara odaklanan feodalizm tanımından farklı olduğu görülecektir. Burada kısaca belirtilen hususun tezin geri kalanı bakımından dikkate alınması gerekmektedir (Berktaş, 1987:311).

Osmanlı feodalizminin krizi, feodalizmin krizi olgusu açıklanırken yapılabilecek benzer bir biçimde, Osmanlı feodalizminin ne olduğuna yönelik açıklamalarla birlikte ele alınacaktır. Tezin ilgili bölümünde görüleceği üzere zaman içinde Osmanlı toplumsal düzeninde yaşanan değişimler, feodalizmin krizine ilişkin göstergeler çerçevesinde değerlendirilecektir.

Tezin amacı, Osmanlı toplumsal mülkiyet ilişkilerini ve on altıncı yüzyılda yaşanan gelişmeleri, tarih yazımındaki kültürel özgünlüğe odaklanan yaklaşımların aksine üretim biçimi, toplumsal mülkiyet ilişkileri ve sınıf yapısı temelinde feodalizmin krizi başlığı altında ele almaktır. Bu temelde, Osmanlı toplumunun kendine has özelliklerinin

reddiyesi yerine Osmanlı toplumsal mülkiyet ilişkilerinin işleyiş dinamikleri ortaya koyulacaktır. Bu doğrultuda, Osmanlı feodal toplumsal mülkiyet ilişkilerinin sınıf yapısı belirtilecektir. Tezde, Osmanlı devleti ifadesiyle Anadolu, Rumeli ve Rum beylerbeyliklerinden oluşan bölge ifade edilmektedir (İnalçık, 2020:98). Bunun nedeni, belirtilen bölgede Osmanlı feodalizminin özelliklerinin türdeşlik göstermesidir (Fisher, 1952:15).

Feodalizmin krizinin, doğrudan üreticilerle doğrudan üreticiler üzerinden siyasi ayrıcalıklarına dayanarak artık elde eden feodal yönetici sınıflar arasındaki ilişki temelinde ele alınması gerektiğine vurgu yapılmıştır (Hilton, 1985:237). Bu ön kabulden hareketle tezin temel savı, Osmanlı devletine feodalizmin krizi kapsamında odaklanarak feodalizmin krizi olgusunun çeşitli mekân ve zaman dilimlerinde görülebileceğinin ve Osmanlı'da feodalizmin krizinin, doğrudan üreticilerle feodal yönetici sınıfların artık elde etme ilişkisindeki sorunlardan dolayı karşı karşıya geldikleri bir tarihsel olgu olduğu iddiasıdır. Bir başka açıdan, Osmanlı'da feodalizmin krizi, devletin merkezileşmesinin yarattığı tepkiler bağlamında ortaya çıkan bir olgudur (Haldon, 1991:64).

Tezin sorusu, Osmanlı devletinde on altıncı yüzyılda yaşanan toplumsal gelişmelerin feodalizmin krizine ilişkin literatürde ortaya koyulan açıklamalar temelinde incelenip incelenemeyeceğidir.

Osmanlı devletinin merkezileşmesine yapılan vurguda, Osmanlı toplumsal yapısında her şeyin devlet olgusundan türediğini varsayan yaklaşımlardan farklı bir husus belirtilmektedir (Berktaş, 1991a:135). Bu temelde, Osmanlı tarih yazımında az incelenen bir konu başlığı olan tımar sahibiyle köylü arasındaki ilişki ortaya koyulacaktır. Bu ele alınma biçimi tezin bir başka özgün yanını oluşturmaktadır.

Tezin çalışma yöntemi, feodalizmin krizi ve on altıncı yüzyılda Osmanlı devletine ilişkin ikincil literatürün taranması temelinde, dönemin toplumsal unsurlarına ilişkin veriler ışığında yapılan bir araştırma yöntemidir.

1. BÖLÜM: FEODALİZMİN KRİZİ ve KRİZE YÖNELİK YAKLAŞIMLAR

Feodalizmin krizi, ilgili literatürde, Avrupa tarihinin on üç ve on beşinci yüzyılları arasındaki tarihsel dilim içindeki gelişmeler çerçevesinde tartışılan bir konu başlığıdır. Tezin bu bölümünde, feodalizmin krizi tartışmalarına yönelik Avrupa tarihindeki toplumsal gelişmeleri inceleme konusu olarak belirleyen çalışmalara odaklanılmakla birlikte, tezin ikinci bölümünde yukarıda belirtilen nedenlere dayanarak feodalizmin krizinin varlığı, Osmanlı devletinin tarihsel bağlamında incelenecektir. Bu nedenle bu bölümdeki çalışmaları ve değerlendirmeleri, bir tarihsel dinamik olarak feodalizmin krizine yönelik değerlendirmelere kaynaklık etme niteliklerini göz önüne alarak anlamlandırmak gerekmektedir.

Feodalizmin krizi, nedenleri ve uzun dönemli sonuçları bakımından farklı şekillerde ele alınmaktadır. Feodalizmin krizini ele alan yaklaşımlarda, feodalizmin krizi olarak adlandırılan dinamik bu şekilde ifade edilmese de temel özellikleri bakımından kriz dinamiğine ilişkin değerlendirmeler ortaya konulmaktadır. Avrupa tarihinde belirli bir tarihsel dönem ve mekândaki gelişmeleri açıklamak bakımından birbirlerinden farklı yaklaşımlar ortaya koyan çalışmalar bulunmaktadır. Bu bölümde bu çalışmaları, çeşitli modeller biçiminde inceleyerek temel yaklaşımlarına ilişkin değerlendirmeler ortaya koyulacaktır. Feodalizmin krizi tartışması çerçevesinde ortaya çıkan yaklaşımları şu şekilde sınıflandırmak mümkündür: *Demografik model, ticarileşme modeli ve toplumsal mülkiyet ilişkileri modeli* (Brenner, 1995b).

1.1. DEMOGRAFİK MODEL ve FEODALİZMİN KRİZİ

Feodalizmin krizini, feodal toplumların nüfus göstergelerindeki uzun dönemli değişiklikleri temel alarak açıklayan yaklaşım, ‘demografik model’ olarak adlandırılmaktadır. Demografik model yaklaşımı çerçevesinde, feodal toplumlarda uzun dönemli demografik hareketlilik sonucunda ortaya çıkan gelişmeler incelenmektedir (Brenner, 1995a:13-14). Demografik model yaklaşımında, demografik hareketliliğe

neden olan farklı gelişmelerin varlığı işaret edilmektedir. Bu temelde, demografik faktörün bir tür son neden olarak değerlendirilmemesi gerektiği ifade edilmektedir. Demografik hareketliliğin çeşitli kaynakları olabilmektedir. Toplumların, görece kaynak bolluğu dönemleri veya göç alınması gibi durumlar sonucunda nüfus artışlarıyla karşılaşmaları mümkündür. Bunun aksine ekosistemde yaşanan değişimler (kıtlık, hastalık vb.) veya politik gelişmelerle birlikte ortaya çıkan savaşlar sonrasında toplumların nüfuslarının azalması mümkündür (Postan, 1973:11-2). Bu çerçevede, demografik faktör, toplumsal değişimi açıklamak için önemli bir analiz birimi olarak ifade edilmektedir.

1.1.1. Toplumsal Değişimi Açıklamak İçin ‘Demografi’

Demografik modelin en önemli savlarından birinin izini, Malthus’un ‘nüfus ilkesi’ olarak ifade edilen ilkesinde bulmak mümkündür. Bu ilkeye göre, toplumsal kaynakların artışı ile nüfusun büyüme hızı arasında bir tür dengesizlik bulunmaktadır. Toplumsal kaynakların üretimi aritmetik biçimde artar iken nüfusun geometrik biçimde arttığı görülmektedir. Feodal toplumlarda ortaya çıkan görece kaynak bolluğu durumlarında yaşam düzeylerinin artması sebebiyle doğrudan üreticilerin nüfuslarını arttırma eğilimi içerisine girecekleri ifade edilmektedir. Bu eğilimle birlikte, nüfus artışı toplumsal kaynakların artışını geçecektir ve uzun dönemli bir sonuç olarak toplumsal kaynaklar nüfusun ihtiyaçlarını karşılayamaz duruma gelecektir. Bu nedenle Malthus’a göre, doğrudan üretici olan kesimler uzun vadede geçimlik düzeyde yaşamak zorundadırlar (Malthus, 1966:11, 14, 23-4, 37; Şenses, 2018:59).

Demografik model çerçevesindeki literatürde, Malthus’un demografik faktörü üç başlıkta ele aldığı belirtilmektedir. İlk başlık, kaynak veya kişi başına düşen gelir; ikinci başlık, nüfus ve kaynak arasındaki dışsal ilişki; üçüncü başlık, nüfus ve kaynakların bir denge noktasında buluşacakları savıdır. Demografik modele göre nüfus ve kişi başına düşen gelir önemli göstergelerdir. Üçüncü başlıkta görüleceği üzere, bu iki gösterge arasında bir tür denge noktasının varlığı işaret edilmektedir. Buna ek olarak nüfus ve kaynak arasındaki dengenin bozulması gibi durumların eninde sonunda nüfus ve kaynak arasında dengenin yeniden kurulduğu durumlara yerini bırakacağı savunulmaktadır. Bir başka

önemli nokta ise, nüfus ve kaynak arasındaki ilişkinin dışsallığı başlıdır. Buna göre, nüfus temel neden olarak kaynaktaki değişimleri açıklamak için kullanılmaktadır (Postan & Hatcher, 1995:68-9).

Demografik faktörün uzun dönemli eğilimleri çerçevesinde feodal toplumların tarihsel sürecinin değerlendirmesi yapılmaktadır. Buna göre, feodalizmin uzun dönemli hareketlerini şu şekilde özetlemek mümkündür: Yol A, 1100-1300 yılları arası nüfus artışı, daha sonra Büyük Kıtık (1316-1317), Kara Ölüm (1348-1349), Yüzyıl Savaşları-Genel on dördüncü yüzyıl krizi; Yol B, nüfus düşüşü (on dört ve on beşinci yüzyıllar), köylü ve işçilerin altın çağı. Yol A, 1450'den 1600'e kadar nüfus artışı ve daha sonra nüfus azalması; Yol B, nüfus durağanlığı ve düşüş, geç on yedi ve on sekizinci yüzyıllar (Brenner, 2008:52). Feodalizmin uzun dönemli gelişmelerine yönelik bu çerçevede, Batı Avrupa'da serfliğin ortadan kalkışı, toplumsal gelir bölüşümü konusu ve Doğu Avrupa'da serfliğin yeniden ortaya çıkışı konu başlıkları değerlendirilmektedir.

Yukarıdaki uzun dönemli eğilimlerin işaret ettiği üzere, nüfusun artış/azalış nedenleri farklılık gösterebilmektedir. Tarımsal üretimde yaşanabilecek aksaklıklar, hastalıklar, ekolojik değişiklikler ve politik gelişmeler nüfustaki değişmelerin nedeni olabilmektedir. Dolayısıyla, ilgili araştırmalarda bu nedenlerin de ayrıca araştırılması gerekmektedir (Postan, 1973:12). İngiltere'de 1316-7 yıllarında yaşanan kıtlık, 1347-1348 yılları arasında etkili olan Kara Ölüm (*Black Death*) ve Yüzyıl Savaşları gibi gelişmeler, nüfusun azalmasına neden olan olayların birkaç örneği olarak görülmelidir. Nüfus ve kaynakların bir denge noktasında buluşacağı düşüncesi, demografik modelin önemli dayanak noktalarından birini oluşturmaktadır. Yukarıda bahsedildiği üzere, öncelikle 1100-1300 yılları arasında olduğu gibi bir nüfus artışı ve sonrasında on dördüncü yüzyılda yaşandığı gibi nüfus azalmasına yönelik gelişmelerle karşılaşmaktadır. Bu bakımdan demografik modelin önemli dayanaklarından olan bu tezin tarihsel bir karşılığı olduğunu söylemek mümkündür. Bu tarihsel süreç içinde, Malthusçu döngünün var olduğu görülmektedir. Ancak, bu tezin önemli bir kusuru vardır. Bu kusur, bu döngüden nasıl çıkılacağına açıklanamamasıdır. (Brenner, 1995b:223).

Postan, nüfus faktörünün yerleşim, teknoloji, üretim ve fiyatların uzun dönemli hareketlerinden bağımsız ele alınmaması gerektiğini belirtmektedir (Postan, 1973:3). Ayrıca, demografik faktörün diğer sosyal faktörlerden yalıtılmış bir biçimde ele alındığına yönelik eleştirilerin yanıltıcı olduğunu ifade etmektedir. Aile yapısı, miras gelenekleri, komüne ilişkin özellikler, ekonomik özneler arasında ortaya çıkan hiyerarşi, toprak sahipliğinin içinde bulunduğu hiyerarşi gibi birçok gerçekliğin, Orta Çağ yaşamının bütününe oluşturduğu belirtilmektedir (Postan & Hatcher, 1995:64-66). Bu genel aksiyomun, tarihsel açıklama düzeyinde sınanması gerekmektedir. Tarihsel olguları veya gelişmeleri açıklama bakımından, bir yaklaşımı ifade etmekle birlikte, sorun ortada durmaktadır: Feodalizmin krizini nasıl açıklamak gerekmektedir? Postan'ın ifadesinde, nüfus faktörünü diğer sosyal faktörlerden yalıtılmaya yönelik bir çaba görülmektedir. Ancak, bu çabanın tarihsel açıklamada ne kadar uygulanabildiğini sorgulamak gerekmektedir. Nüfus faktörünün diğer sosyal faktörlerden yalıtılmış bir biçimde ele alınması sonucunda 'demografik determinist' bir yaklaşıma varılmaktadır. Demografik model savunucularının tartışmalı yanı, demografik faktörü diğer sosyal faktörlerden yalıtılmış bir biçimde ele almaları sonucunda tek yanlı bir biçimde nüfus faktörüne dayanan açıklamalar ortaya koymalarıdır (Bois, 1995:117).

Demografik model savunucuları, demografik faktörün diğer toplumsal faktörlere göre önceliğini ortaya koymaktadırlar. Buna ek olarak toplumsal sınıf ilişkilerinin de demografik faktördeki gelişmelerden etkilendiğini ifade etmektedirler. Toplumsal kaynağa ilişkin değerlendirmelerde görüleceği üzere doğrudan üreticilerin durumu, mekanik bir biçimde nüfus ile toplumsal kaynaklar arasındaki denge çerçevesinde bir konu başlığına indirgenmektedir. Bunun aksine toplumsal sınıfların birbirleriyle olan ilişkileri ve bu ilişkilerin mevcut durumu, demografik faktördeki gelişmelerin topluma etki biçimi ve derecesini belirleyen bir faktördür (Brenner, 1995a:11). Buna karşın, demografik model savunucuları, bu eleştirinin toplumsal sınıf ilişkilerinin menziline genişletmek anlamına geldiğini ve demografik faktörle toplumsal sınıf ilişkileri arasındaki ilişkiyi tersine çevirdiğini belirtmektedirler. Bu nedenle, toplumsal sınıf ilişkileri faktörünün de diğer sosyal faktörler gibi düşünülmesi gerektiğini savunurlar (Postan & Hatcher, 1995:66-8).

Feodal toplumlarda, demografik faktörde yaşanan değişimler sonucunda toplumsal gelir bölüşümünde farklılıklar meydana gelmektedir. Bu dinamik, demografik modelin üç önemli dayanak noktasından biridir. Feodal toplumlarda, lordların doğrudan üretici kesimi oluşturan köylüler üzerinden gelir elde ettikleri görülmektedir. Bu nedenle köylü nüfusunda yaşanacak değişimler, lordların gelirleri üzerinde doğrudan etkide bulunmaktadır. Lordların gelirlerinin azalması sonucunda, hangi stratejileri geliştirecekleri önemli bir konu başlığıdır. Lordlar, azalan gelirlerini arttırmak için farklı stratejiler ortaya koyabilmektedirler. Nüfus azalışından sonra İngiltere ve Kuzey Fransa bölgesinde serfliğin ortadan kalkışı ve ücretlerin artışı gelişmeleriyle karşılaşmaktadır. Bunlara ek olarak İngiltere’de bazı topraklarda tarımsal yeniliklerin denendiği ancak bu yeniliklerin yaygınlaşmadığı görülmektedir. Bu yeniliklerin yaygınlaşmamasının nedeni olarak teknolojik yetersizlikler ve bu tarz yeniliklerin denendiği toprakların sonuç elde edebilmek için yeterince verimli topraklar olmadığı belirtilmektedir (Postan & Hatcher, 1995:73). Lordların azalan gelirlerini arttırmaya yönelik verdikleri tepkilerden önemli biri, lordların kendi siyasi güçlerine dayanarak köylüler üzerinden elde ettikleri gelirleri arttırmaya çalışmalarıdır. Bu hususa ilişkin Postan ve Hatcher, feodal toplumdaki ‘geleneksel yapının’, lordlara karşı köylüleri koruduğunu ifade etmektedirler. Geleneksel yapının sağladığı koruma, lordların feodal yükümlülükleri sınırsız biçimde arttırmasını engellemektedir (Postan & Hatcher, 1995:74) Brenner, bu görüşü lordlar ve köylüler arasındaki sınıf ilişkilerinin dinamik yapısını göz ardı ettiği için eleştirmektedir. Bu nedenle lordların gelirlerini arttırmak için yaşama geçirebilecekleri uygulamaların, sınıf ilişkilerinin dinamik yapısı çerçevesinde ele alınması gerektiğini belirtmektedir (Brenner, 1995b:222) Postan ve Hatcher, Brenner’ın eleştirisini lordların sınırsız iktidarına vurgu yaptığı şeklinde değerlendirmektedirler (Postan & Hatcher, 1995:74). Aksine Brenner, Postan ve Hatcher’ın kendisine atfettikleri, lordların feodal yükümlülükleri arttırmak bakımından ‘sınırsız iktidara’ sahip oldukları görüşünün hatalı olduğunu belirtmektedir. Feodal toplumlarda hem lordlar hem de köylüler aynı toplumsal koşullardan etkilenmektedirler. Feodal yükümlülüklerin artırılması veya azaltılması, lordlar ve köylülerin toplumsal mülkiyet ilişkilerindeki görece güçlerine bağlıdır (Brenner, 1995b:222). Lordlar gelirlerinin azalmasına yönelik tepkilerini, kendilerinin siyasi zor uygulama kapasitesine ve doğrudan üreticiler (köylüler) ise köy ortamına ait örgütlenmelerinin gücüne göre oluşturmaktadırlar. Tarihsel olarak İngiltere’de lordların

köylüler karşısında daha kuvvetli olduğu bir sınıf yapısı ve bu durumun aksine Fransa'da köylülerin lordlara karşı toprak mülkiyetinin görece olarak daha sağlam olduğu bir yapıyla karşılaşmaktadır (Brenner, 1995a:28-29). Bu çerçevede, hem demografik model savunucularının hem de onları eleştiren Brenner'ın lordlar tarafından feodal yükümlülüklerin sınırsız bir biçimde değiştirilebildiği görüşüne katılmadıkları görülmektedir. Ancak, iki grup arasındaki temel fark, feodal yükümlülüklerin değişmesinin veya değişmemesinin nedenlerini açıklama biçimindedir. Demografik model savunucuları, 'geleneksel yapı' olarak işaret ettikleri yapıya dikkat çekmektedirler. Brenner ise, toplumsal mülkiyet ilişkilerindeki toplumsal sınıfların görece güçlerinin oluşturduğu bağlamın toplumsal sınıfların kapasitelerini etkilediğini vurgulamaktadır (Brenner, 1995a:12). Demografik model savunucularının geleneksel yapı ifadesiyle birlikte feodal toplumun daha az değişken yapısına vurgu yapmalarının aksine Brenner, sınıf ilişkilerinin yapısı ifadesiyle, daha dinamik ve sistemin içindeki değişim dinamiklerine vurgu yapan bir açıklama yapmaktadır. Bu açıklama farklılığı, feodalizmin krizi dinamiklerini ele alış biçimleri açısından iki yaklaşımın ayrıldıkları noktalardan biridir.

İngiltere'de feodal lordların manor örgütlenmeleri üzerinde, tarımsal iyileştirmeler yapmaya çalıştığı örneklerin varlığıyla karşılaşmaktadır. Bu örneklerin varlığına rağmen tarımsal iyileştirmelere yönelen lordların çoğalmaması, tarımsal iyileştirmelerin yapıldığı toprakların verimsiz olması, dönemin teknolojisinin ve manor yatırımlarının yetersizliği sebepleriyle açıklanmaktadır. (Postan & Hatcher, 1995:73-74). Bu ifade biçiminde, teknolojik faktörün, sınıf ilişkilerini dikkate almadan açıklamanın temelini koyulduğu görülmektedir. Ancak, teknolojik gelişme, toplumların gelişmelerini açıklayabilmek için yeterli bir faktör değildir. Teknolojik gelişmelerin içinde buldukları toplumdan bağımsız geliştiğini düşünmek tartışmalı bir yaklaşımdır. Bu nedenle feodal yönetici sınıfın artık elde etme ilişkisindeki konumunu ve diğer bir açıdan yönetici sınıf ile yönetilen sınıf arasındaki ilişkileri hesaba katmak gerekmektedir (Hilton, 1963:67). Toplumsal gelişmelere bu odak noktasından bakıldığında, feodal lordların feodalizmin krizi ortaya çıktığı zaman, doğrudan üreticiler üzerindeki siyasi zor uygulayabilme güçlerine başvurmak yerine teknolojik yatırımlara ve tarımsal iyileştirmelere yönelmeleri açıklanmadan varsayılan bir gelişme olarak görülmektedir.

Feodal toplumda, doğrudan üreticiler ve onlar üzerindeki siyasi ayrıcalıklarını kullanan lordlar arasındaki ilişkilerin oluşturduğu toplumsal bağlam, lordların ve doğrudan üreticilerin, feodalizmin krizine yönelik verdikleri tepkileri anlamlandırabilmek için önemli bir unsurdur. Toplumsal gelişmelere bu açıdan bakıldığı zaman, bu gelişmeleri varsaymadan açıklamak mümkün olacaktır.

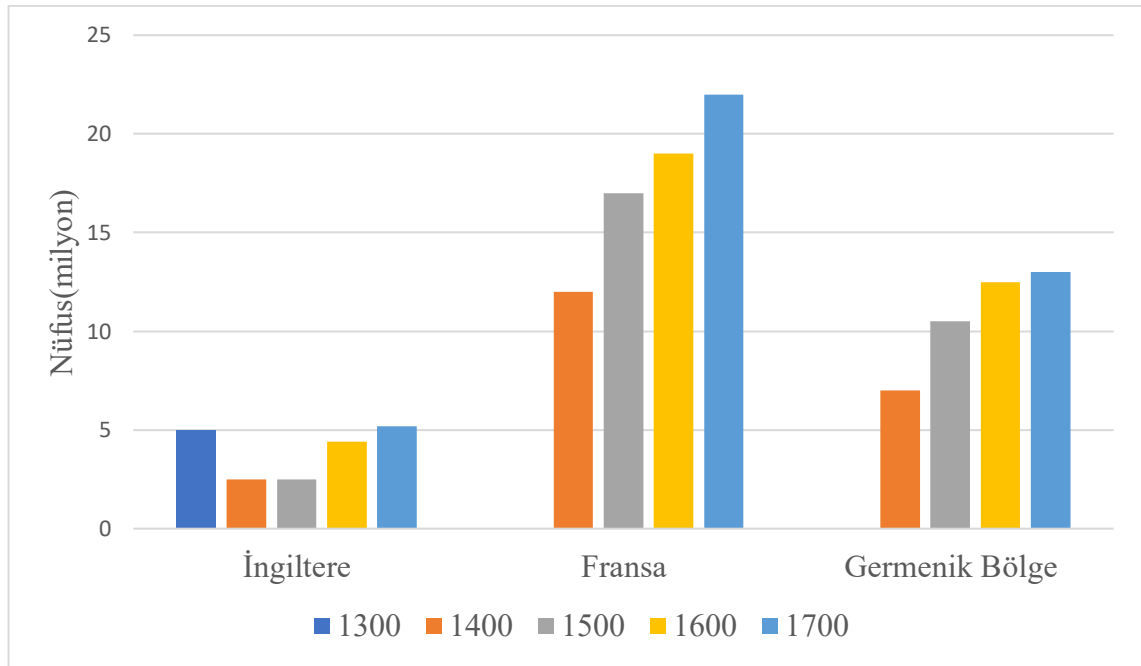
Feodalizmde, üretim ilke olarak piyasa baskısı altında yürütülmemektedir. Feodalizm, köylünün geçimlik üretimi ve lordun ekonomi-dışı yöntemlerle köylüden artık elde etmesi ilişkisi temelinde işlemektedir. Bu nedenle feodalizmin krizi dönemlerinde, lordların tarımsal iyileştirmeler yapmaya yönelik bir eğilim ortaya koyacaklarını varsaymak yerine feodal toplumsal mülkiyet ilişkilerinin işleyiş dinamiklerinin dikkate alınması gerekmektedir. Feodal yönetici sınıflar, feodalizmin krizi sürecinde gelirlerinin azalmasına karşı köylü emeğinin yoğunlaştırılması, feodal vergilerin arttırılması ve ekilebilir alanların genişletilmesi gibi çeşitli yollara başvurmaktadır (Brenner, 1995b:234). Feodal lordların doğrudan üreticiler üzerindeki siyasi ayrıcalıklarına dayanarak artık elde ettikleri ilişkinin varlığı, teknolojik gelişmenin evrenselleştirilmiş ve tarih-dışı kılınmış mantığı lehine göz ardı edilmemelidir. Feodalizmin krizi sürecine bu çerçevede bakıldığı takdirde, lordların bu ayrıcalıklarına dayanarak feodal yükümlülükleri arttırmaya yönelik faaliyetleri veya feodal yükümlülüklerin ortadan kalkması süreci, tarihsel dinamikler çerçevesinde açıklanabilmektedir. Dolayısıyla Postan ve Hatcher tarafından feodal artık elde etme ilişkilerine değinilmeden yapılan, feodal lordların topraklarına ekonomik anlamda kârlı görülen yatırımları yapacaklarını varsayan açıklamaları, feodalizmin krizine yönelik tepkileri açıklamak yerine bu tepkilerin varsayılması sonucuyla karşılaşılmasına yol açmaktadır (Brenner, 2008:56-57).

Ladurie, feodal lordların siyasi ayrıcalıklarına dayanarak artık elde ettiklerine yönelik yapılan açıklamayı eleştirmektedir. Artığı toplayan ya da yönetici sınıflardan bahsedildiği durumlarda, siyasal olan ile ekonomik olanın birbiri içinde eritildiğini belirtmektedir (Ladurie, 1995:102). Ladurie'nin bu eleştirisiyle birlikte siyasal olanla ekonomik olan arasındaki ayırım konusu gündeme gelmektedir. Artık elde edilmesi ilişkisi bakımından siyasal zor ile iktisadi zorun ayrılığı, tarihsel olarak feodal toplumsal mülkiyet ilişkilerinde gözlemlenmemektedir. Feodalizmde, kapitalizmde olduğunun aksine siyasi

olanla ekonomik olan arasında biçimsel bir ayrılık yoktur (Wood, 1996:214-5). Bu birliktelik, feodal lordların doğrudan üreticiler üzerindeki ayrıcalıklarının dayanağında görülmektedir. Feodal iktidar, kendisini ‘*jurisdiction*’ biçiminde ortaya koymaktadır (Hilton, 1995b:123-4). Bu nedenle feodalizmin krizini, doğrudan üreticilerle doğrudan üreticiler üzerinde siyasi ayrıcalıkları bulunan feodal yönetici sınıflar arasındaki ilişki temelinde ele almak gerekmektedir (Hilton, 1985:237). Bu açıdan, feodal yönetici sınıfın gelirlerini korumaya veya artırmaya yönelik tepkilerinin oluştuğu toplumsal bağlamın dikkate alınması gerekir. Doğrudan üreticilerle feodal yönetici sınıflar arasındaki ilişkilerin yapısı, mekâna ve zamana göre değişiklikler gösterebilmektedir. Sonuç olarak toplumsal bağlamı oluşturan unsurlar bakımından farklılıklar dikkate alınarak feodalizmin krizine yol açan neden veya nedenlerin ortak olmakla birlikte ayrı bölgelerde birbirinden farklı sonuçların ortaya çıkışını açıklamak mümkün olacaktır (Brenner, 1995b:227).

Avrupa’da yaşanan uzun dönemli demografik hareketlilik, ülkelerin Şekil 1.1’deki nüfus istatistiklerine bakıldığında da görülebilmektedir. İngiltere, 1300’lerde 5 milyon civarında nüfus barındırmaktadır. Kıtlıkların, hastalıkların ve savaşların etkisiyle bu nüfus 1400’lere gelindiği zaman yarısına inmiş yani 2,5 milyon sayısındadır. İngiltere, 1300’lerdeki nüfusuna bir daha 1700’lerde ulaşabilmektedir. 1500’lerde 2,5 milyon, 1600’lerde 4,4 milyon ve 1700’lerde 5,2 milyon sayısına ulaşılmaktadır. İngiltere, on dördüncü ve on beşinci yüzyıllardan sonra nüfus artışı yoluna girmektedir. Fransa, 1400’lerde 12 milyon civarında nüfusa sahiptir. Bu sayı, yıllar geçtikçe artmaktadır. 1500’lerde 17 milyon, 1600’lerde 19 milyon ve 1700’lerde 22 milyondur. Germenik bölgede de belirtilen yıllarda nüfus artışı gözlemlenmektedir: 1400’lerde 7 milyon, 1500’lerde 10,5 milyon, 1600’lerde 12,5 milyon ve 1700’lerde 13 milyondur (Allen, 2008:8-9).

Şekil 1.1. Avrupa'da Nüfus Hareketliliği

Kaynak: Allen, R. C. (2000). Economic structure and agricultural productivity in Europe, 1300-1800. *European Review of Economic History*, 4(1), 1-26.

1.1.2. Malthusçu Döngü ve Tarih

Demografik modelde nüfus artışı ve toplumsal kaynakların artışı arasındaki ilişkiye dair önermede, bu iki faktördeki artışın birbirleri arasında bir uyumsuzluk barındırdığını ve bir noktadan sonra nüfus artışının toplumsal kaynaklar üzerinde baskı uygulayacağı ifade edilmektedir. Bu konuya ilişkin olarak feodal toplumlarda tarımsal üretkenlik, önemli bir konu başlığı olarak ortaya çıkmaktadır. Feodal toplumlarda nüfus artışı yaşandıkça yeni yerleşim bölgeleri ve tarımsal alanların ortaya çıktığı görülmektedir. Bu gelişmeler, artan nüfusun beslenmesi için başvurulan yöntemlerdir. Gıda çeşitliliğinin artırılması, rotasyon ve tarımsal emeğin yoğunlaştırılması gibi yöntemler öne çıkmaktadır. Feodal toplumlarda yeni toprakların tarıma açılmasıyla birlikte bu toprakların verimliliği önemli bir faktör olarak ortaya çıkmaktadır. Bu çerçevede, tarımsal toprakların verimliliğinin

düşmesinin Neo-Malthusçu¹ modelin zorunlu ögesi olmadığı savunulabilmektedir (Ladurie, 1995:102).

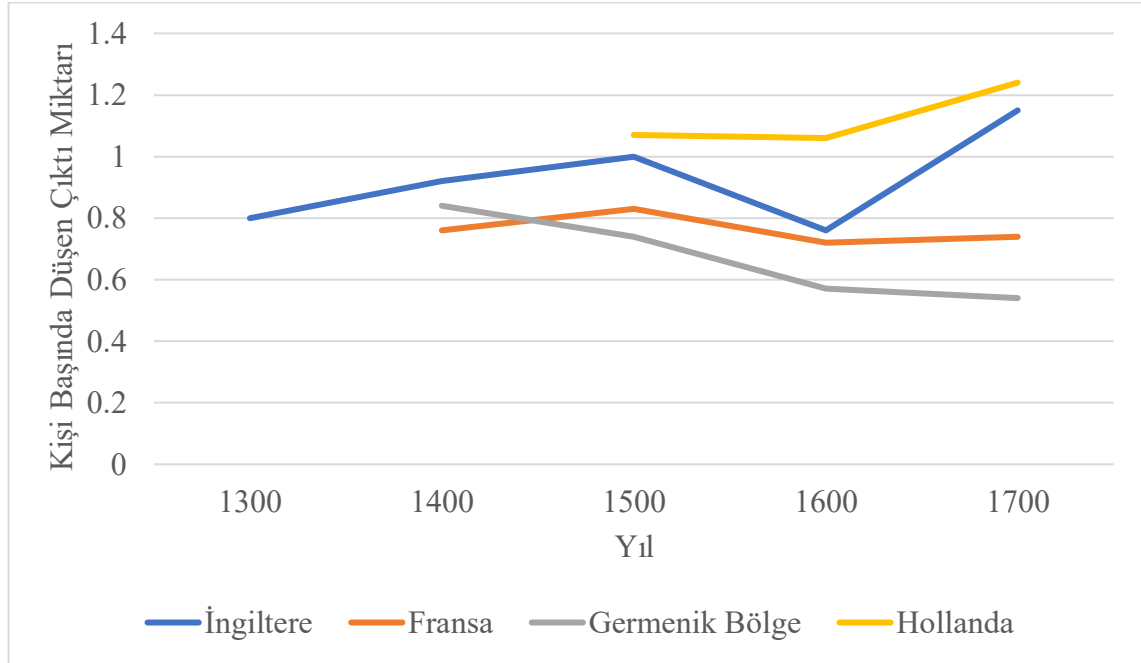
Doğrudan üreticilerin uzun dönemde geçimlik düzeyde yaşamaları gerektiğini ortaya koyan Malthus, ‘Malthusçu döngü’ olarak ifade edilen bir yaklaşım sonucunda uzun dönemde toplumsal kaynaklar ve nüfus arasında dengenin sağlandığına yönelik bir sav ortaya koymaktadır. Buna göre kendi içinde dengeye sahip bir sistem varsayılmaktadır. Bu sistemde, demografik hareketlilik her türlü gelişmenin temel açıklayıcısı olarak görülmektedir. Demografik model bakımından, Malthusçu döngüde bahsedilen denge durumunun varlığı çok önemli bir noktadır. Tarihsel açıklamaların gücünü aldıkları temel buradır. Ancak demografik model yaklaşımında Malthusçu döngüye ilişkin açıklamalarda, tarihsel veriler ışığında Malthusçu döngüden çıkan bölgelerin nasıl açıklanacağı önemli bir sorun olarak ortada durmaktadır. Bu soruna yönelik toplumsal sistemin kendi içinde tarımsal döngüden tarımsal kapitalizme yönelik bir eğilime sahip olduğunu belirten açıklamalar getirilmektedir. (Ladurie, 1995:102). Ancak bu açıklamalarla birlikte aslında feodalizmin krizinin sonuçları ifade edilmemektedir. Bunun yerine feodalizmin krizinin sonuçları varsayılmaktadır. Bununla bağlantılı olarak Malthusçu döngünün kırılmasına neden olan gelişmelerin açıklaması bulanıklaşmaktadır (Brenner, 1995b:223-6).

Malthusçu döngüden çıkış bağlamında, Şekil 1.2.’de Avrupa’daki tarımsal çıktılara ilişkin istatistiklere bakıldığı zaman (İngiltere baz alınarak emekçi başına tarımsal çıktı 1500 yılında 1 olarak alınmaktadır) nüfus artışıyla birlikte tarımda çalışan işçi başına çıktı miktarında artış sağlayabilen sadece iki ülke (İngiltere ve Hollanda) dikkat çekmektedir. Bu iki örneğin dışında nüfus artışıyla birlikte on yedinci yüzyıla gelinirken tarımda çalışan işçi başına düşen çıktı miktarında ciddi bir değişiklik görülmemekte (Fransa) ya da bu miktarın düştüğü (Germanik bölge) görülmektedir (Allen, 2000:18). Ladurie, İngiltere örneğinde nüfus artışıyla birlikte tarımda çalışan işçi başına düşen çıktı miktarında artışın sağlanması olgusunu, İngiltere’nin demografik döngüyü kırması olarak

---

¹ Neo-Malthusçuluk, endüstri öncesi tarım toplumlarına ilişkin tarihsel incelemelerde, temel belirleyici faktörün demografik öge olduğunu belirten yaklaşımları ifade eden bir kavramdır (Bois, 1995:107, Hilton, 1995a:1-2).

değerlendirmektedir. Bu gelişmeyle birlikte Malthusçu döngünün dışına çıkılabildiği görülmektedir (Ladurie, 1995:102).

Şekil 1.2. Tarımsal Üretimde İşçi Başında Düşen Çıktı Miktarı

Kaynak: Allen, R. C. (2000). Economic structure and agricultural productivity in Europe, 1300-1800. *European Review of Economic History*, 4(1), 1-26.

Demografik model savunucuları, demografik faktörün kaynak durumunu değerlendirmek için önemli bir gösterge olduğunu belirtmektedirler. Bu savla bağlantılı olarak nüfus artışının veya azalışının fiyatlardaki değişiklikleri açıklamak için uygun bir gösterge olduğu belirtilmektedir: Bir feodal toplumda, nüfus artışı yaşandığı ve tarımsal üretim arttığı zaman tarımsal fiyatlar artmaktadır; nüfus azalmasıyla birlikte tarımsal ürün arzında sorunlar yaşanmaya başlamaktadır; tarımsal üretimde kullanılan kaynakların oranı ve besinlere olan taleplerle birlikte fiyatlar düşmeye başlamaktadır (Postan, 1973:11-2). Bu tespit, özellikle nüfusun geniş bir kesiminin kırsal alanda yaşadığı ve tarımsal işlerle meşgul olduğu bir toplumda önemli bir bağlantıyı işaret etmektedir. Çünkü geç Orta Çağda, tarım hala çok önemli bir gelir kaynağı olarak görülmektedir. Tarımın toplam gelirlerdeki payı yüzde 90 seviyesindedir (Postan, 1973:22).

Demografik modelde demografik faktör, diğer sosyal faktörleri belirleyen bir değişken olarak değerlendirilmektedir. Demografik hareketliliğin, birden çok nedeni olabilmektedir. Göreli kaynak bolluğu ve huzur dönemlerinde, nüfus artışı yaşanmaktadır. Bunun aksine salgın hastalıklar, kıtlıklar ve savaşların ortaya çıkması durumunda nüfus azalması durumuyla karşılaşılmaktadır. Demografik modelde demografik faktör, diğer sosyal faktörleri etkileyen bir değişken olarak ele alındığından dolayı bu modelde, demografik faktörün diğer sosyal faktörlerden soyutlanarak ele alınmasıyla sonuçlanmaktadır. Postan, bu durumun aksine demografik modeli diğer sosyal faktörlerle birlikte ele aldığını belirtmekle birlikte, pratikte bunun böyle olmadığı belirtilebilir. Dolayısıyla Postan'ın Brenner'a yönelik sınıf ilişkilerinin menziline abarttığı eleştirisi, demografik modelin sınıf ilişkilerinden soyutlanmasına kadar varabilmektedir. Bu açıdan bakıldığında, demografik faktör, toplumdaki diğer gelişmelerin etki derecesini belirleyen bir değişken olarak ele alınmaktadır. Bu noktada, demografik modelin demografik faktörün önemine yönelik iddialarının eleştirilmesi yerine demografik faktörün diğer sosyal faktörlerden yalıtılmışlığının eleştirilmesi gerekmektedir (Bois, 1995:117). Bu doğrultuda, Brenner, demografik modele yönelik eleştirisinde, demografik modelin demografik hareketliliğe yönelik bazı yorumlarına katılmaktadır. Ancak demografik döngüden çıkış ve bununla ilişkili olarak feodalizmin krizi sonucunda Avrupa'nın birbirinden ayrı bölgelerinde farklı sonuçların ortaya çıkışının nedenlerini açıklamak bakımından demografik modelden ayrıştığı görülmektedir. Demografik model taraftarlarının, nüfus ögesini, diğer göstergeleri belirleyen bir son neden biçiminde ele aldığı belirtilebilir.

Sonuç olarak demografik modelde, demografi unsuruna odaklanılan çalışmalarda, Avrupa özelinde toprak/emek oranına ilişkin önemli verilere ulaşılması sağlanmaktadır. Avrupa feodal toplumlarının uzun dönemli demografik hareketlerine yapılan vurgu feodalizmin krizi sonucunda, Avrupa'nın çeşitli yerlerinde toprak/emek oranının ne durumda olduğunu ortaya koymaktadır. Bütün bunlara rağmen demografik model savunucularının, feodalizmin krizi olgusunu ve bununla bağlantılı olarak demografik döngüden çıkışın nedenlerini açıklamak bakımından demografik determinist bir bakış açısı içerisinde olduklarını ve ayrıca bazı örneklerde ticarileşme modelinin savlarını onayladıklarını belirtmek gerekmektedir. Demografik modeldeki esas hedefin,

feodalizmin krizinde demografik faktörün diğer faktörler aleyhine önemini ortaya koymak olduğu görülmektedir. Demografik determinist olan bu yaklaşım, tarihte sınıf ilişkilerinin rolünü gölgelemeye eğilimlidir (Bois, 1995:108). Demografik modelin bazı hususlarda ortaklaştığı ticarileşme modelinde, feodalizmin krizine farklı bir açıdan yaklaşılmaktadır.

1.2. TİCARİLEŞME MODELİ ve FEODALİZMİN KRİZİ

Feodalizmin krizi olgusunu, ticaretin tarihsel süreç içinde geçirdiği dönüşümler temelinde ele alan yaklaşımları, bir bütün olarak *ticarileşme modeli* adıyla anmak mümkündür. Bu model çerçevesinde kentleşme, ticaretin niteliksel/niceliksel artışı, iş bölümünün gelişimi ve kapitalizmin dünya sistemi olarak ortaya çıkması veya kapitalizmin diğer toplumsal sistemlere baskın gelmesi biçiminde çeşitli temalar ortaya koyulmaktadır. Kır ve kent arasındaki iş bölümünde yaşanan değişimler, kırsal nüfusun azalmasıyla birlikte kentsel nüfusun artması ve bu gelişmeyle bağlantılı olarak feodalizmin geçimlik ekonomisinin yerini parasal ekonominin alması temaları, ticarileşme modelindeki yaklaşımların ortaya koydukları önemli temalardır. Bu temalarla bağlantılı olarak feodalizmin nasıl tanımlandığı ve feodalizmin krizinin feodal toplumlar üzerindeki etkilerinin ne olduğu tartışılmaktadır.

1.2.1. Toplumsal Gelişmelerin Kaynağı Sorunu

Toplumsal gelişmelerin toplumların çeperinde veya dışında olan faktörler nedeniyle tetiklendiği belirtilen yaklaşımlarda, toplumsal değişimin çeşitli kaynaklarının varlığı ortaya koyulmaktadır. Bunlardan ilki, yerleşik toplumlara göçebe toplulukların dışarıdan müdahalesi biçiminde ortaya çıkan gelişmelerdir. İkincisi ise bir tür evrensel doğa yasasının veya insan aklının gelişiminin toplumları etkilediği varsayımı üzerinden toplumsal gelişmenin, belirtilen evrensel dinamik çerçevesinde ortaya çıkmasıdır. Toplumsal değişimi ve gelişimi açıklamak için en sık başvurulan dış faktörler, ticaret (genişleyen veya daralan pazarlar) ve teknolojik gelişmelere ilişkin olanlardır. Bu

çerçeve de gelişen açıklama biçimleri, ticarileşme modeli çerçevesinde değerlendirilen yaklaşımların ortak noktalarını oluşturmaktadır (Wood, 2016:139).

Ticarileşme modeli çerçevesindeki yaklaşımlara göre ticaret, metaları dolaşıma sokan bir faaliyet olarak feodal toplumsal bütünü çerperinde yürütülen bir faaliyettir. Feodalizmin çerperinde yürütülen bir faaliyet ifadesi, bu faaliyetin, feodal düzene aykırı bir toplumsal sistemin özelliklerini barındıran eylemler bütünü olduğunu işaret etmektedir. Ticaretin feodal toplumlardaki konumuna ilişkin bu açıklama, ticarileşme modelinin tarihsel süreci incelemedeki temel aldığı noktalardan biridir. Bu yaklaşımlara göre tarihsel süreç, ticaretin geçirdiği dönüşümlere ve bu dönüşümlerin toplumlar üzerindeki sonuçlarına odaklanılarak değerlendirilmektedir. Bu temel tarih çizgisi üzerinde ticaretin etkilediği iş bölümü ilişkileri, kent-kır arasındaki nüfus oranlarında yaşanan değişimler, devletlerin görece güçleri ve toplumsal sınıfların konumları dikkate alınan göstergelerdir. Tarih, ticaretin gelişmesi ve bu gelişimin bir şekilde kapitalist topluma ulaştığı bir çizgi üzerinde ilerlemektedir (Brenner, 1977:39-40; Wood, 2016:139; Wood, 2017:20). Ticarileşme modeli çerçevesindeki yaklaşımların temel unsurları bu şekilde özetlenebilir. Tabi ki bazı noktalarda birbirlerinden farklılaşan yorumlarla karşılaşmak mümkündür. Feodalizmin tanımı veya feodalizm-kapitalizm arasındaki ilişkinin yorumlanması bakımından bazı farklar görülebilmekle birlikte ticarileşme modelinin yukarıda bahsedilen temel özelliklerinin farklı yaklaşımları birleştirici öğeler olduğu belirtilebilir.

Ticarileşme modeli çerçevesinde, ticaretin niceliksel artışının feodal toplumlar üzerindeki etkileri incelenmektedir. Bu modele göre ticaretteki artış, sadece niceliksel bir artış işaret etmemektedir. Bir noktadan sonra ticarete yaşanan artış, feodalizmi dönüştürücü niteliksel bir değişiklik biçimini almaktadır. Bu gelişmeler eşliğinde ticaretin toplum üzerindeki etkisi, kapitalizmin feodalizme baskın hale gelmesine neden olmaktadır. Feodalizm, bu şekilde yerini bir başka toplumsal sisteme bırakmaktadır. Bunun sonucunda toplumların sınıf yapısında feodal döneme göre farklılıklar ortaya çıkmaktadır (Dobb, 1950:6; Pirenne, 2016:94-5; Wood,2002:12).

Ticarileşme modeli çerçevesinde, feodal toplumun kırsal alan ağırlıklı yapısına karşın kentsel alanların ve sınıfların ön plana çıktığı bir incelemeyle karşılaşılmaktadır. Adam

Smith'in tarih kuramında kaynağını bulan bu yaklaşımda, kısaca belirtmek gerekirse, feodalizm doğal ekonomi veya kullanım için üretimle ilişkilendirilmektedir (Brenner, 2008:49-50). Bu çerçevede değerlendirilen feodalizmin ortaya çıkışı, Avrupa toplumları özelinde, dışsal bazı gelişmelerin sonucunda gelişen bir sonuç olarak değerlendirilmektedir. Buna uygun bir biçimde, Marc Bloch, feodalizmi daha önceki toplum tarzlarının sert bir şekilde çözülmesiyle birlikte oluşan bir toplumsal sistem olarak görmektedir. Normanların istila hareketleri, feodal ilişkilerin ortaya çıkması bakımından önemlidir. Bu dönemde insan ilişkileri, para dolaşımı ve ücret ilişkilerinin bozulması önemli olaylar zinciri olarak ifade edilmektedir. Bu sebepler sonucunda feodalitede, toprak rantını komuta yetkisine bağlamak yoluyla lord düzenin olduğu ortaya koyulmaktadır (Bloch, 2019:68-70; 642-643). Perry Anderson, Batı Avrupa feodalizmini, Roma ve Germen mirasının kaynaşması sonucunda ortaya çıkan bir toplumsal sistem olarak ifade etmektedir (Anderson, 2017:145).

Ticarileşme modeli çerçevesinde, Roma İmparatorluğunun yıkılmasından sonraki dönemde Avrupa ekonomisinin, Roma ve Grek dönemlerinin gerisine düştüğü görülmektedir. Tarımsal Avrupa'da lordların manorları, basit hücresel yapılar teşkil etmektedir. Bu hücreler, kendine yeterliliğe sahip olan yapılardır. Bu yapılar, tek bir ürüne uzmanlaşmanın ve iş bölümünün düşüşe geçtiği durgunluk döneminin kaynağı olarak görülmektedir. Daha sonrasında, Doğu Akdeniz'de ticaretin gelişimi ve bu gelişmelerin sağladığı iş bölümünün artışına odaklanılmaktadır. Kuzey İtalya ve Hollanda'da, imalat malları sağlanarak Avrupa kırsalının dönüşümüne neden olunmuştur. Bütün bu gelişmeler sonucunda feodal lordlar, kendi topraklarını kapitalist organizasyon ve kentlere daha çok mal satmak amacıyla düzenler (Brenner, 2008:49-50). Ticarileşme modelinin toplumsal gelişmelere ilişkin yaklaşımının özeti niteliğindeki tezleri, aşağıda bu tezlerin kökeniyle birlikte derinleştirilerek incelenecektir.

1.2.2. Ticarileşme Modelinin Smithçi Kökeni

Ticarileşme modelinin düşünsel anlamda kökeni, Adam Smith'in toplumsal gelişmelere ilişkin tarih kuramında görülmektedir. Adam Smith, tarih kuramında, 'ticari toplumun' ortaya çıkışına odaklanmaktadır. Smith'in tarih kuramına göre toplumsal gelişmeler,

ticari toplumun ortaya çıkışına doğru ilerleyen bir doğrultuda ilerlemektedir (Kaymak, 2020:180). Ticari toplum, tarihin geçmiş aşamalarının erişeceği bir hedef nokta olarak ortaya koyulmaktadır. Tarihin liberal ya da Whig yorumu olan bu görüşte, tarihsel sürecin evrensel biçimde kapitalizme/ticari topluma yönelen bir süreç olarak ele alındığı görülmektedir (Comninel, 2000:2). Bu kuramın yalnızca teorik değil aynı zamanda niceliksel birçok yönünün, ticarileşme modelini benimseyenler tarafından çeşitli biçimlerde yorumlandığı ve benimsendiği görülmektedir (Brenner, 2008:56).

Smith'in tarih kuramında, toplumsal gelişme, ticari topluma doğru ilerleyen aşamalı bir tarihsel yaklaşım çerçevesinde ele alınmaktadır. Bu kuramda, toplumlar o an için sahip oldukları geçimlik araçların niteliklerine göre sınıflandırılmaktadır. Toplumların tarihsel süreç içinde her biri bulunulan aşamaya özgü ve birbirinden farklı politik, kurumsal ve ahlaksal yapılar oluşturdukları görülmektedir (Comninel, 1987:64-65; Kaymak, 2020:196-197). Adam Smith'in tarih kuramında, sınıf mücadelesi, ticari toplumun gelişimi için kaçınılmaz bir unsur olarak görülmektedir. Sınıf mücadelesi unsuru, tarihsel aşamalar arasındaki geçişi açıklayıcı etkenlerden biridir. Bu yaklaşımın tipik örneği, burjuvazinin aristokrasiye karşı olan mücadelesidir. Bununla birlikte sınıf mücadelesi unsuru, tarihin teleolojik yorumuyla uyumlu bir biçimde ele alınmaktadır. Sınıf mücadelesi unsuru, ticari toplumun önündeki engellerin kaldırılması çerçevesinde, tarihsel süreç üzerinde etkiye sahip olan bir faktördür (Comninel, 1987:73-74; Wood, 2017:20).

Smith, toplumsal gelişmelerin nedenini açıklarken insanın bazı köklü eğilimlerinin varlığına değinmektedir. Değiş-tokuş, takas ve mübadele insanın köklü eğilimleridir. Tarih, bu eğilimlere sahip insanların faaliyetleri çerçevesinde, iş bölümünün gelişimi ve bu gelişim sonucunda ortaya çıkan doğal iktisadi kalkınma doğrultusunda ilerlemektedir. İnsanın köklü yani evrensel eğilimlerine yapılan vurguyla birlikte tarihteki bütün gelişmeler, kuramın temelindeki evrensel 'insan' düşüncesiyle açıklanmaktadır. Evrensel insan tipine ait olduğu belirtilen özelliklere bakıldığı takdirde bu özelliklerin tarihsel ve toplumsal kaynağı görülebilmektedir: Evrensel insan tipi, ticari toplumda yaşayan insanın özelliklerinin evrenselleştirilmesi sonucunda ortaya koyulmaktadır (Brenner, 1977:33-34; Kaymak, 2020:180; Wood, 2016:177).

Ticarileşme modeli çerçevesinde, ticaretin gelişimi ve kentsel sınıfların faaliyetleri arasında kurulan bağlantı, feodalizme dışarıdan etki eden bir faktör olarak değerlendirilmektedir. Ticaret veya dolaşım faaliyetleri, feodalizmi çözücü toplumsal ilişkilerin kaynağı olarak ifade edilmektedir (Braudel, 2017b:202). Ticaretin gerçekleştiği Avrupa kentlerini, feodalizm havuzundaki adacıklar olarak kabul eden bu yaklaşımda, kentler feodalizmi çözücü toplumsal ilişkilerin odağı olarak ele alınmaktadır (Pirenne, 1914:501-502; Wood, 2002:13). Feodalizme karşıt biçimde ele alınan unsurlar, ticarileşme modelinde önemli bir yer teşkil etmektedir.

1.2.3. Feodalizmin Antitezleri: Pirenne ve Sweezy Yorumu

Henri Pirenne, Adam Smith'in tarih kuramına benzer olarak insan doğasındaki kazanma hırsı ve bu hırsın ticaretin canlanması bakımından önemine işaret etmektedir (Pirenne, 2016:36). Bu çerçevede, Avrupa'da yaşanan toplumsal gelişmeler, ticaretin ve kâr elde etme mantığının gelişimi çerçevesinde gelişen bir süreç olarak değerlendirilmektedir. Ticaret ve kâr elde etme mantığının gelişimi, feodal sistemin dışından gelen ve feodal sistemin çözülmesine neden olan etkilere sahip bir dinamik olarak belirtilmektedir (Dobb, 1950:6). Bu dinamik, ticarileşme modeli bakımından önemli bir noktadır. Ticarileşme modeline göre feodal sistemin çözülmesi, bu sistemin dışındaki unsurların etkisinin varlığı nedeniyle gerçekleşmiştir.

Pirenne'e göre feodal sistem, her birinin toprağın bir bölümüne sahip olduğu, kendi otoritelerine sahip ve bu otoritelerini miras olarak bırakma hakkına sahip toplumsal öznelerden oluşmaktadır (Pirenne, 2016:16). Pirenne, 'Müslüman Fethi' olarak belirttiği gelişmeler sonucunda Avrupa ticaretinin ve kentsel yaşamının çok ciddi bir biçimde etkilendiğini savunmaktadır. Bu fetihler sonrasında, Avrupa'da manor yapısına dayalı bir toplumsal sistem ortaya çıktığı öne sürülmektedir. Bu gelişmelerin sonucunda, İtalya kentleri hariç Avrupa'nın diğer kentlerinin ekonomik anlamda önemlerini kayb ettikleri belirtilmektedir (Pirenne, 2016:52).

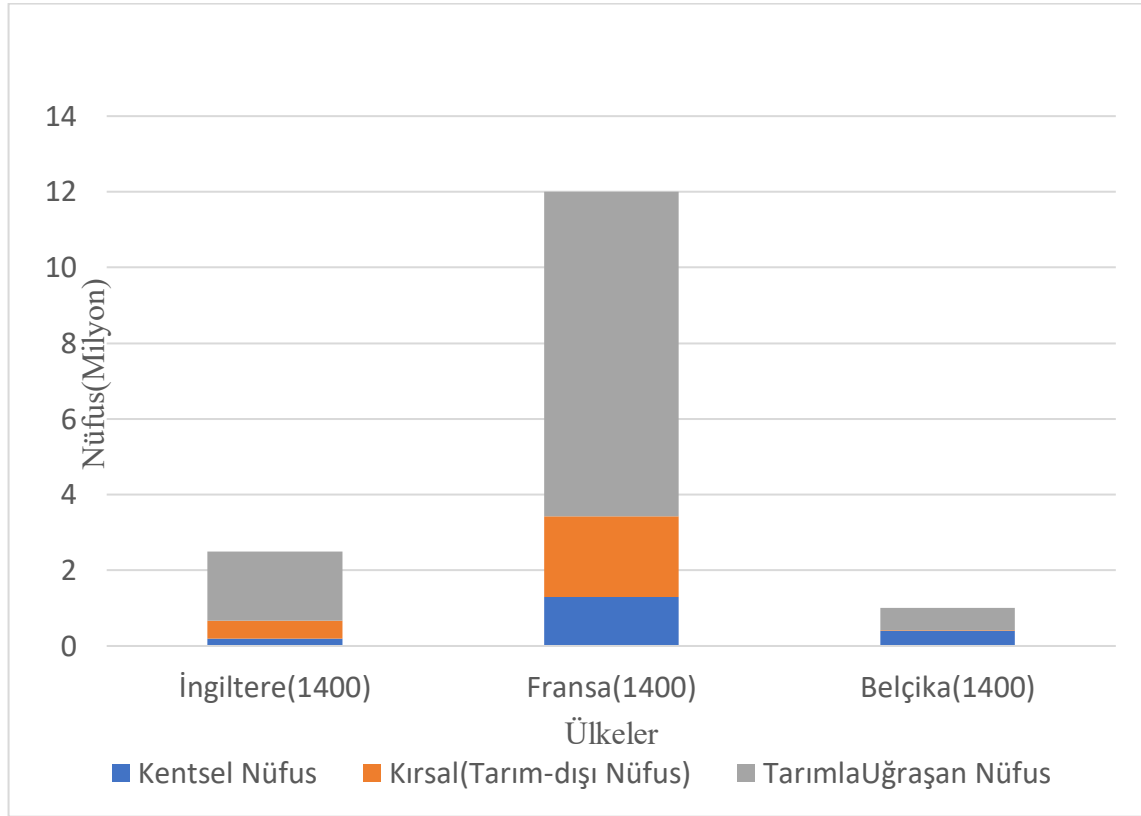
Pirenne'in ekonomik anlamda önemlerini kaybettiler ifadesiyle neyi anlatmak istediği önemli bir husustur. Pirenne için önemli olan ekonomik faaliyet, ticarettir ve geçmişteki

fetihler sonrasında ticaretin kötü etkilendiği teziyle birlikte ekonominin geriye düştüğü tezi ortaya çıkmaktadır. Bu aşamada, feodal dönemde ticaretin nasıl bir faaliyet olduğunu ortaya koymak gerekmektedir. Orta Çağda ticaret, orta ağırlıklı ve ihraç değeri yüksek mallar üzerinden yapılan bir faaliyet biçimidir. Dönemin ulaşımı ucuz ve ağır eşyanın dolaşımını sağlayacak seviyede değildir. Bu ticaretle taşınan mallar çoğunlukla tahıl, baharat, şarap, mısır ve yün gibi tarımsal ürünlerden oluşmaktadır. Pirenne, açıklamasına teknolojik unsuru da dahil etmektedir. Teknolojik gelişmişlik faktörü, ticari gelişmenin sınırını belirleyen bir etken olarak görülmektedir (Pirenne, 2016:49; 178-9).

Pirenne, Smith'in tarih kuramına benzer bir biçimde insanın değiş-tokuş, takas ve mübadeleye yönelik eğilimini, toplumsal gelişmeyi açıklayan bir unsur olarak ortaya koymaktadır. İnsan doğasında var olduğu belirtilen kazanç hırsı ve maceracılık, ticaretin yükseldiği temeli oluşturan unsurlardır. Bununla birlikte ticaretin üretim bakımından kısır olduğu ve tarıma ihtiyaç duyduğu belirtilmektedir. Kır ve kent arasındaki iş bölümüne ilişkin vurgu, ticarileşme modelinin önemli motiflerinden biridir. Pirenne'in yaklaşımında önemli bir yeri olan Venedik kenti, bu durumun bir örneği olarak sunulmaktadır. Venedik, çevresindeki bölgelerle değiş tokuş yaparak işe başlamaktadır. Daha sonrasında değiş tokuşun gelişmesi, kentleri daha kalabalık hale getirmektedir (Pirenne, 2016: 36-37). Venedik örneğinin de işaret ettiği üzere ticarileşme modeli bakımından ticaret ve kent arasındaki iş bölümü önemli bir husustur. On beşinci yüzyıla kadar Avrupa'da kentler ve kır arasında bir tür iş bölümünün varlığına işaret edilmektedir. Kentlerde, zanaat ve ticaretle ilgilenilirken köylerde tarımsal faaliyetlerle ilgilenilmektedir (Pirenne, 2016:189).

Pirenne, Orta Çağda burjuvazinin önemine rağmen tarımsal nüfusun ağırlıkta olduğunu belirtmektedir. Bu durum, döneme yönelik istatistiklere (Şekil 1.3.) bakıldığında zaman görülebilmektedir. Örneğin kentsel nüfusun diğer bölgelerden fazla olduğu Belçika'daki durum (1400'lü yıllar), kırsal nüfusun kentsel nüfusun yaklaşık olarak iki katı olduğu bir durumu işaret etmektedir. Yine aynı şekilde, İngiltere ve Fransa örneklerinde de kırsal nüfusun kentsel nüfustan fazla olduğu görülmektedir (Allen, 2000:8-9). Bu noktada, ticarileşme modelinin kentsel bölgelerin önemine ilişkin değerlendirmelerinin, nüfus ögesinden görece bağımsız olduğunu belirtmek gerekmektedir. Kentsel bölgeler,

çoğunlukla feodal yöneticilerden bağımsızlıkları çerçevesinde feodalizm-dışı ve geleceğin ticari toplumunun nüveleri olarak değerlendirildiklerinden dolayı önem arz etmektedirler.

Şekil 1.3. Avrupa’da Nüfusun Mekâna Göre Dağılımı

Kaynak: Allen, R. C. (2000). Economic structure and agricultural productivity in Europe, 1300-1800. *European Review of Economic History*, 4(1), 1-26.

Ticarileşme modeli çerçevesinde, tarımsal alandaki manor örgütlenmesinin ağırlığının hissedildiği belirtilmektedir. Manor örgütlenmelerinin özgür köylülüğe veya küçük bağımsız köylülüğe yer verdiği işaret edilmesine rağmen bu durumların istisna olduğu ve Avrupa’nın genel evrimini ele almak bakımından hesaba katılmaması gerektiği ifade edilmektedir (Pirenne, 2016:71-2). Ancak Pirenne’in bu tespitine karşın Hilton’ın belirttiği şu noktayı akılda tutmak gerekmektedir. Avrupa Orta Çağında, her ne kadar manor örgütlenmelerine yönelik kayıtların bolluğuyla karşılaşılsa da bu bolluğun aksine kayıt dışı kalan çok geniş bir köylü kesiminin var olduğunu unutmamak gerekir. Pirenne’in istisna olarak ifade ettiği tarımsal örgütlenmeler ve toplumsal gruplar, tarımsal

kesimin belgelenmemiş geniş bir kesimini oluşturmaktadır. Manor/demesne birimi dışında lorduna kira, vergi, feodal hizmet yükümlülüğünü yerine getiren veya parasal ödeme yapan ve üretim araçlarına sahip küçük toprak sahipleri bulunmaktadır. Orta Çağdaki köylü ailesi, kendisinin geçimliğini sağlamaya ve feodal yükümlülükleri karşılama yetecek toprağa sahip olabilmektedir. Bu kesimler dışında topraksız köylülüğün varlığı da göze çarpmaktadır. Bu kesimlerin aksine daha iyi durumdaki köylü ailelerinin toprağı sürmek için hayvana sahip olduğu görülmektedir. Bu kesimler, bazı zamanlarda geçici işçiye ihtiyaç duyabilmektedir. Bu grup işçilere ödeme, aynı ya da nakdi biçimde yapılabilmektedir (Hilton, 1985:141-142). Hali vakti yerinde olan köylüler, küçük toprak sahiplerinin aksine kendilerini sağlama alacak ve geliştirecek kaynaklara erişim imkânı bulabilmektedirler. Buna ek olarak kendilerinden fakir olan köylülere ekipman ve para vererek onları kendilerine bağımlı hale getirebilmektedirler (Hilton, 1985:145).

Pirenne, ticaretle uğraşan kentlere yönelik sınıflandırmasında kentleri bu tezin öncülünü ortaya koyacak bir biçimde sınıflandırmaktadır. Buna göre ilk grup kent, Batı Avrupa'nın yerel pazarlarının taleplerini karşılayan tacirlere dayanmaktadır. İkinci grupta ise Flander ve İtalya kentleri bulunmaktadır. Birinci türdeki kentlerde sınırlamaların bulunduğunu ve bu kentlerin anti-kapitalist olarak nitelenebileceğini belirtmektedir. İkinci grupta ise ticaretin geliştiği ve hızlanan para ekonomisinin olduğu kapitalist bir yapı gözlemlendiği belirtilmektedir (Pirenne, 1914:507-508). Braudel, yukarıdaki sınıflandırmayla bağlantılı bir biçimde kentsel mülkiyetin kendiliğinden kapitalist nitelendirmesini alamayacağını belirtmektedir (Braudel, 2017b:219).

Feodalizmin krizi, ticaretin gelişimi sonucunda baskın hale gelen kapitalizmin etki derecesine indirgenmektedir. Çünkü bu yaklaşıma göre kapitalizm, modern öncesi dönemde var olduğu belirtilen bir toplumsal sistemdir. Toplumsal düzendeki yenilik veya gelişme olarak belirtilen husus, kapitalizmin baskın hale gelmesidir (Pirenne, 1914:497). Kentsel bölgedeki kapitalistler ve onların yaptıkları ticaretin hacminde yaşanan artış, feodal toplumsal öznelerin ve ilişkilerin çözülme sürecini başlatan etken olarak değerlendirilmektedir. Ticarileşme modeline göre feodalizmin krizini açıklayabilmek için kapitalizmin varlığının varsayılması gerekmektedir. Bu bakımdan, Pirenne için

feodalizmin ne olduğu kadar kapitalizmin ne olduğunu da açıklamak önemli bir konu başlığıdır. Kapitalizm ve ticaret arasında kurulan bağlantı, kapitalizmin her türlü kâr elde etme girişimine indirgenmesiyle sonuçlanmaktadır (Pirenne, 1914:494). Kapitalizmi mübadele ilişkileri düzeyine yerleştiren bu yaklaşım, kapitalizmin ortaya çıkışını açıklamak yerine kapitalizmi varsaymaktadır. Tarihin kapitalizme doğru ilerleyen bir çizgi üzerinde ilerlediği düşüncesi, kapitalizmin tarih-dışı bir biçimde evrenselleştirilerek varsayılmasıyla bağlantılıdır.

Pirenne, manor örgütlenmesinin mantığının ticaretin kâr elde etme mantığına aykırı olduğunu savunmaktadır. Lordların, köylü emeğine dayanarak yaşadıkları ifade edilmektedir. Bundan dolayı ticaret ve kâr elde etme mantığının gelişimi olarak ortaya koyulan eğilimin senyörler üzerinde etkili olmadığı iddia edilmektedir. Lordların içinde buldukları bu durum, onları ekonomik olarak geri planda konumlandırmak için bir neden olarak görülmektedir (Pirenne, 2016:77). Pirenne'in insanın evrensel özelliklerinden bahsetmesine rağmen bazı insanların bu özelliklerden uzak bir yaşam biçimine geçebilmesi, açıklanması gereken bir noktadır. Bu noktayı açıklamak için Pirenne'in ticaretin gelişimini durduran fetih gibi dış faktörlerin varlığını işaret ettiği görülmektedir. Bu tip toplumlara dışarıdan etki eden faktörlerin sonucunda ortaya çıkan gelişmeler, feodal dönemdeki durağan yapının oluşumunun nedeni olarak belirtilmektedir.

Manor örgütlenmesinin ticaretin mantığıyla olan karşıtlığı, ticaretin yapıldığı alanların manor örgütlenmesinin olduğu alanlardan farklılaşmasının nedeni olarak görülmektedir. Bundan dolayı, ticaretin yapıldığı mekân olarak kent, çevresindeki bölgeden apayrı bir bölge olarak kabul edilmektedir (Huberman, 2017:38-9; Pirenne, 2016:68-69). Pirenne'e göre doğmakta olan kentlerdeki burjuvazi ve tüccar kesimi, içinden çıktıkları tarımsal toplumdan ve daha önceki ticaretle uğraşan kimselerden farklıdırlar. Bu kimseler, 'yeni insan' olarak tanımlanmaktadır. Pirenne için bu yeni insanların nasıl ortaya çıktıkları önemli bir konudur. Bu gelişmenin açıklaması şu şekilde yapılmaktadır: Tarımsal alandaki arazilerin küçüklüğünden dolayı çok çocuklu ailelerin çocuklarının kente gitmek zorunda kalmaları sonucunda maceraya atılan kimseler, yeni insanları oluşturmaktadır. Pirenne, bu iddianın yeterli veriyle desteklenmediğini belirtmektedir. Buna rağmen 'yeni

insanın' yerinden yurdundan atılmış olma özelliği, evrensel olarak insanın ticaret ve kâr elde etmeye yönelik eğilimleriyle bağlantılı olduğu için yaklaşımın önemli bir ögesi olarak ortaya çıkmaktadır (Pirenne, 2016:56-8). Bu savlarda, kentsel mekân feodal örgütlenmelerin olduğu mekândan farklı bir mantığın işlediği alan olarak kabul edilmektedir. Bununla bağlantılı olarak feodal örgütlenmelerin gücünü kaybetmesi, ticaret ve kâr elde etme mantığının gelişiminin sonucu olarak görülmektedir.

Pirenne, ticaretin ve kâr elde etme mantığının ilerlemesinin neden olduğu gelişmelerin, feodal örgütlenmeler üzerinde hangi sonuçlara yol açtığını araştırmaktadır. Ticaret, yayıldığı bölgelerde soyluların lüks ihtiyaçlarını teşvik etmektedir. Bu mantığa göre, soylular manor örgütlenmesinde bu lüks malları satın alabilecek paraya sahip olmadıklarından dolayı gelirlerini artırmaya yöneleceklerdir. Bazı soyluların bu lüksü karşılayacak parasal kaynakları bulmak için borca girdiği ve bu borcu ödemekte zorlandıkları görülmektedir. Bu durumda 'akıllı' olduğu belirtilen mülk sahiplerinin nakit gelirlerini artırmak için serfliği ortadan kaldırmaya ya da değiştirmeye yöneldiği belirtilmektedir. Bu işlemin iki yönden kârlı olduğu görülmektedir. Özgürlüğün para karşılığı serfe satılması ve kira ile tutulan arazinin işlenmeye devam etmesidir. On ikinci yüzyıl Avrupa'sında serfliğin ortadan kalkışı, bu mantık çerçevesinde ele alınmaktadır. Ticaretin gelişimi, serfliğin çözülmesi ve üretimin bir ürüne özgülenmesine neden olmaktadır. Ticaretin geliştiği birçok Avrupa bölgesinde o bölgeye has ürünlerin ortaya çıktığı belirtilmektedir. Pirenne, bütün bunlara rağmen, 'kapitalizmin' bu sonuçlarının geliştirilmemesi gerektiğini ve Avrupa'nın birçok bölgesinde bu gelişmelerin çok yavaş bir biçimde ortaya çıktığını ifade etmektedir (Pirenne, 2016:94-101).

Pirenne, Avrupa'da on dördüncü yüzyıl ve sonrasındaki ekonomik durgunluğu dış ticaret hacminin azalmasında görülebileceğini belirtir. Aynı dönemde, ticaretin azalması ve senyörlerin buna bağlı olarak gelirlerinde yaşadıkları azalma, serflere özgürlük verilmesi faaliyetinin kârlılığını ortadan kaldırmaktadır (Pirenne, 2016:215, 217). Bütün bu değerlendirmelerde görüldüğü üzere ticaret, feodal örgütlenmelere dışarıdan etki eden bir faaliyet olarak ortaya konulmaktadır. Bu noktada, feodal örgütlenmelerin içsel yapısına çok az değinilmektedir. Değinildiği zamanlarda ise feodal örgütlenmelerin kentsel örgütlenmelere göre zayıflığına vurgu yapılmaktadır. Bu bakımdan ticaretin gelişmesiyle

feodalizmin işleyişi arasında var olduğu ifade edilen karşıtlık, kapitalizmin gelişimini açıklamak için kullanılmaktadır. Ancak kapitalizmin ortaya çıkışının açıklanmadığı ve kapitalizmin varsayıldığı bu yaklaşımda, kapitalizm, tarih-dışı bir biçimde ele alınmaktadır. Bu durumun nedenlerinden biri, Pirenne'in ticaretin kâr elde etme mantığıyla kapitalist artık elde etme biçimi arasında fark görmemesidir (Wood, 1996:231-2).

Pirenne'in Avrupa'da feodalizmde yaşanan gelişmelere yönelik yaklaşımı, ticaretin yükselişi ile feodalizmin krizi arasında bir nedensellik olduğunu ortaya koymaktadır. Ticaretin yükselişi, feodal yükümlülükleri ortadan kaldırarak kapitalizmin ilerlemesine yol açması yönünden incelenmektedir (Dobb, 1950:41-42). Pirenne'in feodalizmin içsel süreçlerine odaklanmayan yaklaşımında, senyörlerin gelirlerini arttırmaya yöneldikleri zaman uyguladıkları stratejiler, kapitalist mantık çerçevesinde değerlendirilmektedir. Feodalizmde, senyörlerin doğrudan üreticiler üzerindeki siyasal ayrıcalıklarına dayanarak artık elde etmelerine dayanan ilişkiler mantığı, kriz dönemlerinde bir anda ortadan kaybolmamaktadır. Bunun aksine Pirenne, kapitalist mantığı evrenselleştirerek bu mantığa aykırı davranan grupları geri kalmışlık çerçevesinde değerlendirmektedir. Pirenne, lordların gelirlerini elde etmeye yönelik davranışlarını kapitalist mantığın olumsuzluğu olarak ortaya koymaktadır. Ona göre lordlar toprakları iyileştirmek için baskı hissetmemektedirler. Her türlü kâr sağlama amacı, lordların faaliyet biçimine yabancı olarak nitelendirilmektedir (Pirenne, 2016:77-8). Bu noktalardan ayrı olarak, doğrudan üretici olan köylülerin de toplumsal gelişmeler karşısında nasıl davranacaklarının hesaba katılması gerekmektedir. Pirenne, tek taraflı olarak ticarete ve ticaretin geçirdiği nicel değişimlere odaklandığından dolayı lordlar ve köylüler tarafından uygulanabilecek farklı stratejileri hesaba katmamaktadır.

Buraya kadar feodalizmi çözücü özelliklerinin var olduğu belirtilen uzun mesafe ticareti, pahalı ve yükte hafif malların çoğunlukla lordların tüketimine yönelik taşınması biçiminde gerçekleşmektedir. Uzun mesafeli ticaretin çoğu durumda, lordlar tarafından desteklenmesi ve onların taleplerini karşılamaya yönelik olması nedeniyle ticaret faaliyetinin feodalizmle arasındaki zıtlık olduğu varsayımı tartışmalı duruma gelmektedir (Takahashi, 1963:32-3). Bu noktaya kadar sadece lordların faaliyetlerinden bahsedilmesi,

köylülerin tamamen pasif özneler olarak ele alınmasına yol açmaktadır. Tarihsel olarak bu düşüncenin aksine denkleme köylülerin faaliyetlerinin de katılması gerekmektedir. Feodal toplumsal mülkiyet ilişkileri çerçevesinde, bu toplumdaki öznelerin hangi stratejileri geliştirebileceklerinin dikkate alınması gerekir. Bu yüzden on beşinci yüzyılda toprakların kiraya verilmesi faaliyeti, ticaretin ve kâr elde etme hırısının bir ifadesi olarak ele alınmamalıdır. Aksine bu durum, feodalizmin krizinin ve yaşanan dönüşümün sonucunda toplumsal sınıfların faaliyetleriyle ortaya çıkan bir gelişme olarak değerlendirilmelidir (Dobb, 1950:49).

Paul Sweezy'nin 1950'lerdeki dönüşüm tartışmaları bağlamında feodalizmin krizine yönelik açıklamaları, Pirenne'in açıklamalarıyla benzer bir çizgidedir. Feodalizmin krizinin nedenlerinin irdelendiği yazısında, ilk nedenin, manor örgütlenmesinin kentsel örgütlenmeye göre daha verimsiz ve kâr elde etmeye yönelmeyen yapısı olduğunu işaret etmektedir. İkinci neden, değişim değerinin önemli bir olgu olarak ortaya çıktığı bir toplumda feodal öznelerin buna karşı koyamayacaklarıdır. Üçüncü neden, ticaretin gelişmesi sonrasında lordların yaşam seviyelerinin ve harcamalarının yükselmesi ve bu sebeple daha çok paraya ihtiyacı olan lordların kârlı işler peşinde koşmaya başlamasıdır. Son neden, kentlerin yükselişiyle birlikte topraktan kopan serflerin, kentlerde oluşan değişim ekonomisinin etkileri sonucunda, daha iyi koşullara kavuşacağı düşüncesiyle birlikte kentlere göç etmeye yönelmesidir (Sweezy, 1963a:9-10). Bu etkinin bir örneği olarak on bir ve on ikinci yüzyıllarda topraklarını terk etmek zorunda kalan köylülere kucak açan kentlerin varlığına işaret edilmektedir. Kentlerdeki değişimin nedeni, kentlerin gücünü artırma isteği olarak belirtilmektedir. (Sweezy, 1963a:6-7). Bu açıklama biçiminde görüldüğü üzere kent, değişim ekonomisi ve ticaret, feodal toplumu dönüştürme gücüne sahip faktörler olarak değerlendirilmektedir. Bu faktörlerin manor sistemine dayalı toplum üzerindeki etkisi, kapitalist mantığın rasyonalitesinin mutlak biçimde galip geleceği bir tarihsel çizgide ele alınmakta olunmasıdır. Dolayısıyla feodalizmin kendisini yeniden üretme mekanizmaları yerine feodalizme dışsal bir biçimde ele alınan faktörlerin, feodal toplum üzerinde dönüştürücü etkilerinin olduğu iddia edilmektedir. Nitekim Sweezy, Batı Avrupa'da feodalizmin temel hareket ettiricisinin ne olduğu sorusuna cevap olarak feodal sistemin içsel geliştiricilere sahip olmadığı yönünde cevap vermektedir (Sweezy, 1963b:62).

Feodalizmin kendisini yeniden üretme mekanizmalarına odaklanmayan bu tarz yaklaşımlar, tarihsel veriler ışığında uzun dönemli ticaret ve kentsel büyümenin tarımsal üretkenliği sürdürmek konusundaki başarısızlığını açıklama hususunda sorun yaşamaktadır. Bu başarısızlığı açıklamak amacıyla tarımsal üretkenliğin sürdürülememesinin nedeninin, teknolojinin yetersizliği ve yeni teknolojilerin uygulandığı toprakların yeterince verimli topraklar olmaması olduğu belirtilmektedir. Ticarileşme modeli çerçevesinde, daha önce demografik modelde bahsedildiği üzere teknoloji faktörünün toplumsal mülkiyet ilişkilerinden bağımsız bir biçimde ele alındığı görülmektedir. Her iki açıklama biçiminde de teknolojik gelişmeler toplumsal üretim ilişkilerinden koparılarak ele alınmaktadır. Teknolojik gelişmelerin yaygınlaşmaması, feodal sistemin mantığından soyutlanarak incelenmektedir. Teknolojik gelişmeleri ve bununla bağlantılı olarak tarımsal üretimdeki yenilik meselesini, mevcut toplumun kendini yeniden üretim mekanizmalarının yapısından bağımsız bir biçimde ele almamak gerekmektedir (Brenner, 2008:52;73). Feodalizmin krizine yönelik bu tip açıklamalar, feodalizmin kendisine has dinamiklerin göz ardı edilmesine ya da ‘geri kalmışlık’ nitelendirmesiyle birlikte önemsizleştirilmesine yol açmaktadır. Tarihsel süreçte, bu tarz açıklama biçimlerinin çeşitlendikleri görülmektedir.

1.2.4. Dünya Sistemleri Yaklaşımının Kriz Değerlendirmesi

Feodalizmin krizi tartışması çerçevesinde, Immanuel Wallerstein, on altıncı yüzyılda modern dünya ekonomisinin doğuşunu, piyasaya dayalı ticaretin baskın hale gelişine odaklanarak açıklamaktadır (Wallerstein, 1974:389-90). Wallerstein’in toplumsal gelişmeleri incelerken kullandığı ölçek, dünya ekonomisi ölçeğidir. Bu ölçek içinde, devletlerin ve sınıfların yapıları ele alınmaktadır (Denmark & Thomas, 1988:48). Wallerstein, geç on beşinci ve erken on altıncı yüzyıllarda “Avrupalı dünya ekonomisi” olarak adlandırılabilir bir ekonomik birimin ortaya çıktığını ifade etmektedir. Dünya ekonomisi ifadesinin kullanılmasının nedeni, bu ekonomik birimin politik ve kültürel sınırları aşabilme kapasitesidir (Wallerstein, 2011:15). On altıncı yüzyıldan on sekizinci yüzyıla kadar Avrupa’da İngiltere’den Polonya’ya kadar geniş bir bölgede, “dünya ekonomisinin” iş bölümüne dayalı yapısının oluşmaya başladığı belirtilmektedir. Bu yapı, tarımsal kapitalizm olarak adlandırılmaktadır (Wallerstein, 1974:339). On dördüncü ve

on beşinci yüzyıllarda Avrupa’da yaşanan gerilemenin, farklı tepkilere yol açtığı saptanmaktadır. Batı Avrupa’da yaşanan gelişmeler “feodalizmin krizi” olarak adlandırılırken, Doğu Avrupa’da yaşananlar “manoryal tepkime” olarak adlandırılmaktadır. Avrupa’da birbirinden farklı tepkilerin ortaya çıkmasının nedeni, bu iki bölgenin dünya ekonomisindeki farklı konumlarıyla açıklanmaktadır. Doğu Avrupa, Batı Avrupa’ya tahıl ihraç eden bir konuma gelmektedir. Buna ek olarak Batı Avrupa’da serfliğin çözülmesi sürecinde, kentlerin oynadığı rolü oynayacak kentlerin Doğu Avrupa’da olmadığı belirtilmektedir (Wallerstein, 2011:95-7). Dünya sistemindeki iş bölümünün gelişimi, sınıf yapısını belirleyen temel faktör olarak ifade edilmektedir. Bu yorum biçimi, Smith’in tarihte iş bölümünün gelişimine odaklanan kuramıyla benzer bir yaklaşım ortaya koymaktadır. Dünya ekonomisinin içindeki iş bölümü, dünya ekonomisine dahil olan ülkelerin farklı sınıf yapılarına ve sistemde farklı rollere sahip olmalarının temel nedeni olarak görülmektedir (Wallerstein, 2011:157). Neo-Smithçi olarak değerlendirilen bu yaklaşım, ticaretin gelişmesi sonucunda dünya ekonomisinin ortaya çıktığını ve bu yolla dünya ekonomisindeki toplumların sınıfsal yapılarının şekillendiğini ifade etmektedir (Brenner, 1977:38-9). Wallerstein’in farklı ülkelerdeki devlet ve sınıf yapılarına yönelik değerlendirmelerinde, dünya ekonomisindeki iş bölümünün etkilerine yönelik tespitini görmek mümkündür. Wallerstein, İngiltere’nin yeni kapitalist sınıfının tarihsel arka planı ve uluslararası pozisyonu nedeniyle eski aristokrasiyi kendi bünyesine katabilme konusunda başarılı olduğunu belirtmektedir. Bu durumda, yeni kapitalist sınıfın dünya ekonomisi içindeki konumu, onun güçlü pozisyonunun dayanağı olarak ortaya koyulmaktadır (Wallerstein, 2011:258).

Wallerstein, merkez bölgede emek biçiminin değişmesi ve Avrupa’nın çeşitli bölgelerinde farklı sonuçların ortaya çıkmasının, köylü direnişine odaklanarak açıklanamayacağını belirtmektedir. Farklı sonuçların ortaya çıkışını açıklayabilmek için köylülerin, devletlerin veya lordların neden güçlü-zayıf olduklarını ortaya koyabilmek gerekmektedir. Bu sorulara cevap bulabilmek amacıyla kentlerin görece güçlerinin ve ilgili bölgelerdeki boş toprakların kıyaslanması gerekmektedir (Wallerstein, 2011:104). Dünya ekonomik sistemi içindeki iş bölümünün de etkisiyle toplumun şekillenen sınıf yapısını açıklayabilmek için kentlerin feodal toplumlardaki konumlarına ve kırsal kesimdekilerin kırsal baskıdan kurtulmalarına imkân verecek kapasitede boş toprakların

var olup olmadığına bakılması gerekmektedir. Merkez ülkelerde güçlü devlet yapılarının varlığı ve bu durumun aksine çevre ülkelerde zayıf devlet yapılarının varlığı işaret edilmektedir. Devletlerin bu hâlde bulunmasının nedeni, dünya ekonomik sistemindeki konumlarıyla açıklanmaktadır. Merkez ülkelerdeki sınıfların güçlü devlet yapısıyla birlikte güçlü bir sınıf kontrolü sağladıkları belirtilmektedir. Çevre ülkelerde ise bu durumun tam tersi bulunmaktadır (Wallerstein, 2011:95-6; 104; 157). Bütün bu tabloda, merkez ve çevre ayrımı çerçevesinde işleyen dünya ekonomisindeki rolleri sonucunda, çevre ülkelerin merkez ülkeler tarafından manipüle edilen pasif birer unsur halinde ele alındığı görülmektedir (Anievas & Nişancıoğlu, 2020:32-3).

Ticarileşme modeli çerçevesinde ele aldığımız yaklaşımların teorik kaynağının, Adam Smith'in tarih kuramında olduğu görülmektedir. İnsanın tarih-dışı bir biçimde ele alınması ve insanın evrensel eğilimlerinden bahsedilmesi bu yaklaşımların ortak noktasını oluşturmaktadır. İnsanın evrensel eğilimlerinin ticaret ve iş bölümünün gelişimiyle teorik bağlantısının kurulması, tarihin, ticaret ve iş bölümünün gelişimi üzerinden ele alındığı bir yaklaşımla sonuçlanmaktadır. Bu noktada, feodalizmin krizi tartışması, bir yandan ticari toplumun/kapitalizmin veya dünya ekonomisinin baskın hale gelmesine yönelik bir tartışma biçimini alabilmektedir. Belirtilen yeni toplumsal sistemlerin ortaya çıkış süreci, bir şekilde feodal toplumun çerperinde veya içinde feodal sistemin temel işleyiş mantığına aykırı özellikler gösteren yapılarda gelişen bir süreç olarak değerlendirilmektedir. Bu yönüyle feodalizme dışsal bir biçimde ele alınan faktörler, feodalizmi dönüştürmekte veya feodalizmin yerine başka toplumsal sistemlerin geçmesine neden olmaktadır. Bu gelişmeler, kapitalizmin tarih boyunca varsayılması temeline dayanmaktadır. Bu hususta, kentsel bölgelerin önemli bir rolü olduğu işaret edilmektedir. Tarihsel örneklerde, kentsel bölgelerin feodalizmdeki adacıklar olarak yeni bir toplumsal sisteme kaynaklık ettiği ifade edilmektedir. Bu model çerçevesinde, kapitalist toplumsal sistemin evrenselleştirilen mantığı, feodalizmin kendine yeterlilik veya kullanım için üretim olarak adlandırılan üretim mantığına galip gelerek feodalizmin tarih sahnesinden silinmesine neden olmaktadır.

1.3. TOPLUMSAL MÜLKİYET İLİŞKİLERİ MODELİ ve FEODALİZMİN KRİZİ

Feodalizmin krizi olgusunu yukarıda incelenen yaklaşımlardan farklı olarak doğrudan üreticilerden artığın elde edilmesi ilişkisi çerçevesinde inceleyen yaklaşımlar, *toplumsal mülkiyet ilişkileri modeli* başlığı altında değerlendirilmektedir. Toplumsal mülkiyet ilişkileri modeli çerçevesindeki yaklaşımlarda, demografik model ve ticarileşme modelinin feodalizmin krizi olgusuna yönelik değerlendirmeleri çeşitli yönlerden eleştirilmektedir. Özellikle ticarileşme modeli ile toplumsal mülkiyet ilişkileri modellerinde, feodalizmin krizi ve feodalizmden kapitalizme geçiş temaları üzerinden tartışmalar yürütüldüğü görülmektedir. Bu tartışmalar üzerinde durarak toplumsal mülkiyet ilişkileri modelindeki feodalizmin krizine yönelik temel yaklaşım ortaya koyulacaktır. Bu inceleme sürecinde, toplumsal mülkiyet ilişkileri modeli çerçevesindeki araştırmacılar arasındaki görüş ayrılıklarına da değinilecektir.

1950'lerde Dobb-Sweezy tartışması adıyla da anılan feodalizmden kapitalizme dönüşüm tartışmaları, aynı zamanda feodalizmin krizi olgusuna yönelik değerlendirmeler içermektedir. Dobb-Sweezy tartışması, para, ticaret, kentler ve ticari devrim konuları hakkında ortaya çıkan bir tartışmadır (Wood, 1996:226). Daha önce görüldüğü üzere Sweezy, ticarileşme modeli çerçevesinde ticaretin ve iş bölümünün gelişimine odaklanarak tarihsel süreçte, kapitalizmin önündeki engellerin kaldırıldığını ortaya koyan açıklamalar yapmıştır. Bu yaklaşımda, feodalizmden kapitalizme dönüşüm meselesi ve üretim biçimi tartışmasının, dolaşım ölçeğindeki değişimler bağlamında ele alındığı görülmektedir.

Tarihsel gelişmeleri dolaşım ilişkilerindeki değişimler temelinde değerlendiren bu yaklaşımlar, tarihsel gelişmelerin üretim ilişkileri temelinde ele alınması gerektiğini belirten yaklaşımlar tarafından eleştirilmektedir. Dobb-Sweezy tartışmasından sonra 1980'lerde Brenner Tartışması (*Brenner Debate*) çerçevesinde, feodalizmden kapitalizme dönüşüm tartışmaları devam etmektedir. Bu tartışma çerçevesinde, Brenner, demografik ve ticarileşme modeli başlığı altında ele aldığı yaklaşımların feodalizmin krizi ve feodalizmden kapitalizme dönüşüme yönelik tezlerini eleştirmektedir. Brenner,

bu bağlamda feodalizmin kendini yeniden üretim mekanizmaları, kentsel mekânların feodalite içindeki konumları, kentsel sınıfların feodalizmle olan bağlantıları, tarımsal-geçimlik ekonomi ve artığın doğrudan üreticilerden elde edilmesi ilişkisi temelinde ortaya koyduğu sınıf mücadelesi konu başlıklarına odaklanmaktadır. Bu noktadan hareketle feodalizmin krizi olgusunu, dolaşım ilişkileri üzerinden ele alan yaklaşımları eleştirmektedir. Bu başlıkta, Dobb-Sweezy tartışmasıyla başlayarak feodalizmin krizi olgusu değerlendirilecektir. Daha sonra Brenner tartışması çerçevesinde, toplumsal mülkiyet ilişkileri modelinin feodalizmin krizine yönelik değerlendirmeleri incelenecektir.

1.3.1. Dobb-Sweezy: Dönüşüm Tartışması Bağlamında Feodalizm

Ticarileşme modelinin incelendiği bölümde görüldüğü üzere feodalizmin krizi olgusunu değerlendirmek ile kapitalizmin nasıl tanımladığı arasında bir bağlantı bulunmaktadır. Bu nedenle Maurice Dobb'un feodalizmin krizine yönelik açıklamalarında kapitalizme yönelik bazı değerlendirmeler görülmektedir. Dobb, feodalizmin vassallar arasındaki hukuki ilişkiye indirgenemeyeceğini ifade etmektedir. Feodalizm, doğrudan üreticiler ile doğrudan üreticiler üzerinde egemenlik hakları bulunan yönetici sınıf arasındaki ilişkiler temel alınarak incelenmelidir (Dobb, 1950:35). Dobb, üretim ilişkileri odaklı yaklaşımında, feodalizmin krizinin veya feodalizmden kapitalizme geçişin, ticaretin ve iş bölümünün geçirdiği dönüşümler temel alınarak açıklanamayacağını ortaya koymaktadır (Dobb, 1950:26-7). Örneğin, İngiltere'de on beşinci yüzyılda toprakların kiraya verilmeye başlanmasını, ticarileşme modelinin insanın ticaret ve kâr elde etmeye yönelik evrensel ilgisine yaptığı vurguyla açıklamak yerine feodalizmin krizinin bir ifadesi olarak ele almak gerektiği ifade edilmektedir (Dobb, 1950:49). Dobb, ticarileşme modeli çerçevesindeki yaklaşımların, ticaretin evrensel bir eğilim olduğuna yönelik görüşleriyle bağlantılı olarak feodal dönemde tacir kesiminin feodal düzene aykırı kimi özellikleri içinde barındırdığı görüşünü, tacir kesiminin feodalitedeki rolüne ve feodal düzene olan bağlılıklarına vurgu yaparak eleştirmektedir. Feodal dönemin kentlerindeki tacirler, devrimci olmak yerine feodal öznelerle bağımlılık ilişkileri içinde muhafazakâr davranışlar sergileyebilmektedir (Dobb, 1950:89).

Dobb'un incelemesinde feodalizmin krizi olgusu, kapitalizme geçiş tartışmaları bağlamında ele alınmaktadır. Bu bakımdan ticarileşme modeli çerçevesindeki yaklaşımlara benzer olarak feodalizmden kapitalizme nasıl geçildiği incelenmektedir. Bu nedenle feodalizmin krizi sonucunda kapitalizmin gelişmediği örnekler inceleme dışında tutulmaktadır. Dobb'a göre İngiltere'de feodalizmin çöküşünün son aşamasında ortaya çıkan küçük üreticiler, kapitalizme geçiş dönemine rengini veren toplumsal sınıftır. Bu sınıf, kapitalizmin ortaya çıkması için gereken engellerin kaldırılması işini üstlenmiştir (Dobb, 1963b:57-8). Dobb'un feodalizmin krizi sonucunda ortaya çıkan gelişmelere yönelik bu yorumunda, küçük üreticilerin kapitalist girişimci olmalarına odaklanılmaktadır. Buna ek olarak zengin köylü sınıfının yerel ticaretin gelişimini teşvik ettiğini, ekili alanları satın alarak veya kiralarak genişlettiğini ve tarımsal iyileştirmelerin öncüsü olduğunu ortaya koymaktadır (Duchesne, 2003:130). Dobb'un feodalizmde doğrudan üreticiler ile doğrudan üreticiler üzerinde egemenlik haklarını kullanan yönetici sınıftan kimseler arasındaki ilişkiye odaklanılmasını işaret eden argümanı, feodalizmin içsel dinamiklerini işaret etmektedir. Ancak bazı noktalarda Dobb, feodal dönemde kapitalist öznelerin veya ilişkilerin varlığına işaret eden argümanlar ortaya koymaktadır (Dobb, 1950:20). Bu açıdan Dobb'un kapitalizmin ortaya çıkışının açıklanmadan varsayılmasına yönelik argümanlara kapı araladığını söylemek mümkündür. Dobb, tacir burjuvanın kırsal kesimdeki zanaatkârları organize etmesi ve zanaatkârın tacir olması süreçlerini kapitalizmin gelişimi için önemli gelişmeler olarak değerlendirmektedir (Duchesne, 2003:131). Bu görüşten farklı olarak Brenner, kapitalizmin ortaya çıkışı sürecinde büyük toprak sahiplerinin eylemlerine odaklanmaktadır (Wood, 1996:227). Brenner, Dobb'un feodalizmin krizinin ortaya çıkışını içsel dinamiklere odaklanarak ele almamasının bir paradoks olarak değerlendirir. Çünkü Dobb, feodalizmin doğrudan üreticiler ile doğrudan üreticiler üzerindeki egemenlik haklarını kullanarak artık elde eden kimseler arasındaki ilişkiler temel alınarak incelenmesi gerektiğini ifade etmektedir. Ancak bazı noktalarda Dobb'un argümanları, küçük üreticinin özgürleşmesine ve bunun sonucunda kapitalist gelişmenin ortaya çıkışına odaklanmaktadır (Brenner, 1978:122). Bütün bunlar çerçevesinde, feodal toplumsal öznelerin, feodalizmin geçirdiği dönüşümlerdeki etkileri inceleme konusu yapılmaktadır. Köylülük/Köylüler, feodal döneme yönelik incelemelerde öne çıkan bir inceleme alanıdır.

1.3.2. Hilton ve Küçük Köylü Üretimi

Rodney Hilton, toplumsal gelişmeleri açıklayabilmek için üretici güçlere ve artı-değerin elde edilmiş biçimine odaklanmak gerektiğini belirtmektedir. Teknik gelişmelerin önemli olduğunu belirtmek gerekir ancak bu gelişmeler tek başına toplumsal gelişmelerin neden ortaya çıktığını açıklayamamaktadır. Toplumsal gelişmeleri açıklayabilmek için üretim ilişkilerine yani doğrudan üreticilerle doğrudan üreticilerden artığı elde eden sınıflar arasındaki ilişkilere odaklanmak gerekmektedir (Hilton, 1963:67). Hilton, feodalizmin krizini anlamak için toprak/emek oranı ve vergilerin nasıl alındığına bakılması gerektiğini işaret etmektedir. Bu faktörlerde yaşanan önemli değişiklikler, kırsaldaki toplumsal yapıyı etkilemektedir. Toplumsal mücadeleler, bu göstergelerdeki değişimlerin nedenleri ve bu değişimlerin etrafında dönmektedir (Hilton, 1995b:132). Avrupa'nın on dördüncü yüzyıl boyunca yaşadığı toplumsal gelişmeler, bu dinamikler çerçevesinde değerlendirilmelidir. Feodal toplumlarda nüfus artış hızı, toplumsal kaynakların artış hızından fazladır. Toplumsal kaynakların artırılmasında önemli bir faktör olan teknolojik gelişim, feodal dönem toplumlarında yavaş tempoda ilerlemektedir. Bu nedenle artan nüfus sosyal yapının yeniden üretimi amacıyla verimsiz topraklarda emek yoğun bir biçimde çalışmaktadır. Emek yoğun çalışma biçimi, uzun vadede toplumsal kaynaklar ve nüfus arasındaki makasın açılmasını engellememektedir. Bu gelişmelerin sonucunda ortaya çıkan artı nüfusun, toplumsal yapıda soğurulamadığı durumlarda toplumsal huzursuzluklarla karşılaşmaktadır (Hilton, 1995b:121-2).

Hilton, Bloch'un feodalizmde köylülerin lorda bağlı olduğu ve toprağa bağlı olmadığına yönelik görüşlerini eleştirmektedir. Emek kıtlığının hissedilebildiği bir ortamda serfin toprakta tutulması, ödemelerin ve hizmetlerin devamlılığını sağlayabilmek için çok önemlidir. Nitekim feodal dönemde, köylülüğün toprakta tutulmasına yönelik düzenlemelerin varlığı görülmektedir. Feodal yönetici sınıfların gelir kaynağı olan köylüler, topraktan bağımsız bir biçimde lordla ilişki içerisinde bulunmamaktadırlar (Hilton, 1985:125).

Avrupa nüfusu on iki ve on üçüncü yüzyıllarda artış içindedir ancak on dördüncü yüzyılda Kara Ölüm'ün ortaya çıkışından önce tarımsal sektörde krizin göstergeleri görülmektedir

(Hilton, 1985:239). On dördüncü yüzyılda Avrupa nüfusunda yaşanan kıtlıklar ve salgınların etkisiyle ortaya çıkan azalma, köylülük üzerinde iki gelişmeye neden oldu. İlki, iyi toprakların ulaşılabilir hale gelmesi ve ikincisi, kira sorumluluklarının yok olmaya başlamasıdır (Hilton, 1985:147).

Hilton, on birinci yüzyılda İngiltere’de köylülüğün zengin azınlık, orta köylülük ve ciddi bir oranda var olan küçük toprak sahipleri biçiminde katmanlaştığını ortaya koymaktadır (Hilton, 1985:139). Bununla bağlantılı olarak orta ve alt seviyelerdeki köylülük ile yüksek seviyedeki köylülük mülkiyet bakımından ayrılmaktadırlar. Bu grupların lord baskısına yönelik tepkileri bu nedenle değişiklik göstermektedir (Hilton, 1985:126-7). Hilton, Dobb’a benzer bir biçimde İngiltere’de büyük toprak sahiplerinin temel üretici olmadığını, bu kimselerin hala pre-kapitalist artı-değer elde etme yöntemlerine bağlılıklarını koruduklarını ifade etmektedir. Feodalizmden kapitalizme geçiş sürecinde, esas olarak küçük üreticilerin yatırım yapmaya başladığı belirtilmektedir (Hilton, 1985:242). Gelirlerinin azalmasına karşın zengin köylülerin elinde, lordların sahip olduğu artık elde etme mekanizmaları bulunmamaktadır. Bu nedenle toprağın işlenmesini sağlayabilmek için köylülere uygun ücretlerin ödenmeye başlandığı ancak bu ödemelerin aşırıya kaçmaması için düzenlemelerin yapıldığı belirtilmektedir (Hilton, 1985:136-7). Parayla ödenen maaşların artmasının temel nedeni, emekçi kıtlığıdır. Daha önce ortaya koyduğumuz üzere on dördüncü yüzyılda, Avrupa’da ciddi bir nüfus kaybı yaşandığı görülmektedir (Hilton, 1985:147-8).

Feodalizmin kriziyle birlikte Avrupa’nın çeşitli bölgelerinde birbirinden farklı sonuçların ortaya çıktığı görülmektedir. Bu argüman, toplumsal mülkiyet ilişkilerine odaklanan yaklaşımların temel argümanlarından biridir. On beşinci yüzyıl sonrasında, İngiltere dışındaki Avrupa ülkelerinde feodalizmin eski hiyerarşik yapısının yeniden ortaya çıktığı görülmektedir (Hilton, 1985:150). Feodalizmin krizi sonrasındaki farklılara odaklanmadan önce feodal dönemde Avrupa’daki bölgelerin kimi özelliklerinin karşılaştırılması faydalı olacaktır. İngiltere’de, on üçüncü yüzyılın sonunda lordların tek bir bölgede toprağı bulunmamaktadır. İngiltere, coğrafi olarak küçük bir ülkedir. Kraliyetin merkezileşme eğilimi ile lordların taleplerinin birleşmesi, İngiltere’de feodal düzenin görece merkezi bir yapı teşkil etmesine neden olmaktadır. Kraliyetin ve lordların taleplerinin birleşmesi

sonucunda, İngiltere’de lordlar kamu gücünün birer ajanı konumuna gelmişlerdir (Hilton, 1985:232). Bu nedenle feodal dönemde güçlü ve merkezileşmiş devlet yapılarının olamayacağı düşüncesi tartışmalıdır. Bu düşünce, sadece Avrupa içinde yapılan bir karşılaştırmayla bile çürütülebilmektedir (Brenner, 2008:75). İngiltere’de görece daha merkezi bir feodal düzenin ortaya çıkmasının nedeni olarak adanın onuncu yüzyılda Normanlar tarafından fethedilmesi belirtilmektedir. Norman fatihlerin merkezileşmeye yönelik eğilimleriyle birlikte Fransa’nın aksine hiyerarşik bağın krala kadar takip edilebildiği bir feodal yapı ortaya çıktığı görülmektedir. Bu yapı, kral William’ın liderliği altında birleşik bir aristokratik sınıfın, topraktaki köylüler üzerinde hakimiyet kurduğu bir yapı görünümündedir (Anderson, 2017:179-80; Comninel, 2000:22). İngiltere’de toprak, Batı Almanya ve Fransa örneklerine göre daha az bölünmüş durumdadır ve toprağın büyük lordlar elinde bulunması, İngiltere’yi diğerlerinden ayıran önemli bir özelliktir (Hilton, 1985:242).

İngiltere ile Fransa örnekleri, feodalizmdeki merkezileşme ve adem-i merkezileşme eğilimlerinin hangi noktalara kadar farklılık gösterebildiğinin birer örneğidir. Feodalizmdeki merkezileşme ve adem-i merkezileşme eğilimlerinin, bir tür doğru üzerinde gibi değerlendirilmesi gerekmektedir. Avrupa Orta Çağında, merkezileşme ve adem-i merkezileşme eğilimleri arasında bir mücadele vardır. Bu mücadelenin temeli, feodal toplumu sınıfsal yapısıdır (Anderson, 2017:171-2; Hilton, 1985:232; Teschke, 2017:108-9). Bu noktada, şunu belirtmek gerekmektedir; burada Batı Avrupa feodalizmine yönelik ortaya koyulan eğilimler, sadece Batı Avrupa feodalizmine has özellikler olarak ele alınmamalıdır. Yukarıda belirtilen feodalizm tanımı çerçevesinde, ilgili literatürün Batı Avrupa feodalizmi üzerinde durması sebebiyle bu noktaya kadar Batı Avrupa’ya yönelik değerlendirmelerde bulunmaktadır. Tezin ikinci bölümünde, daha detaylı bir biçimde görüleceği üzere Batı Avrupa feodalizminde olduğunu belirttiğimiz merkezileşme ve adem-i merkezileşme eğiliminin varlığını Osmanlı toplumsal yapısında da görmek mümkündür.

Hilton, ticarileşme modelindeki yaklaşımların kent sınıflandırmasından farklı olarak kentleri şu şekilde sınıflandırmaktadır: 1) köylü ekonomisinin basit meta üretiminin organize edildiği türü, 2) feodal yönetici sınıfların organize olduğu, devlet ve devlet

benzeri organizasyonların varlığıyla birlikte tüccar sermayesinin var olduğu kentler. Bu sınıflandırma içindeki kategorilerin alaşımı biçiminde örneklerin gözlemlenmesinin mümkün olduğu ve bu sınıflandırmanın sınırlayıcı olmaktan çok bazı özelliklerin ortaya koyulması amacıyla yapıldığı belirtilmektedir (Hilton, 1985:180). Hilton'ın feodal dönemde kentlere yönelik ortaya koyduğu sınıflandırma, feodal dönemde kentlerin adacık benzeri, özgürlük alanları ve feodalizmi dönüştürücü güce sahip ilişkilerin odağı olduğu düşüncesinin eleştirisi niteliğindedir. Hilton, burjuva devrimine yönelik literatürün etkisiyle feodal dönem kentlerindeki huzursuzlukların, tamamen anti-feodal olarak nitelendirilmemesi gerektiğini ifade etmektedir. Bunun aksine kent, feodal dönemin dinamik ögesidir. Bununla ilişkili olarak kentli unsurların, kapitalizmin gelişimine ön ayak oldukları düşüncesi hatalı olarak değerlendirilmektedir (Hilton, 1985:195). Kentin, feodal dönemin önemli bir ögesi olduğunu şu örneklerle görmek mümkündür: Kentsel bir birimin mirasçısı kalmadığı zaman, miras lordun eline kalmaktadır; eğer birisi kentin ayrıcalıklarından yararlanmak isterse lordun onayını aldıktan sonra bu ayrıcalıklardan yararlanabilmektedir (Hilton, 1985:182).

Feodal dönemde ticaretin ve ticaretle uğraşan kesimlerin, tarımsal yapı üzerindeki dönüştürücü etkilerine odaklanan yaklaşımlarda ortaya koyulduğunun aksine feodal toplumda ticaret, kentli ve aristokrat sınıfların taleplerine bağlıdır. Bu talepler ise köylü üretimi temeli üzerinde yükselmektedir. Bu nedenle uluslararası ticaret sınırlı ve lüks tüketim mallarına odaklı bir biçimde yürütülmektedir (Hilton, 1995b:126-7). Ticaretin feodal toplum ekonomisindeki konumunu, bu çerçevede değerlendirmek gerekmektedir. Tüccar kesiminin hareketlerinin veya ticaretin gelişiminin, sınıfsal yapıyı dönüştürdüğünü savunmak mümkün değildir (Hilton, 1985:243-4).

1.3.3. Dönüşüm Tartışmasının Devamı: Brenner-Wood Odağında Feodalizmin Krizi

Toplumsal mülkiyet ilişkileri modelindeki bir başka yaklaşım, Robert Brenner'ın görüşleri çerçevesinde oluşmaktadır. Guy Bois ilgili makalesinde, Brenner'ın yaklaşımını "politik Marksizm" adıyla anmaktadır (Bois, 1995:115-6). Bu adlandırma biçimi, daha sonraki araştırmacılar tarafından da kullanılmaktadır. Örneğin, kapitalizmin kökenini

inceleyen derleme bir kitabın giriş kısmında yazarlar, politik Marksizm yaklaşımını tanımlamaktadırlar. Politik Marksizmde, her üretim biçiminin kendine has bir mantığa sahip olduğu belirtilmektedir. Bu nedenle tarih-dışı ekonomik kuralların toplumları yönlendirdiğini savunan yaklaşımlar eleştirilmektedir. Her üretim biçiminin kendi kuralları soyut ekonomik mantıktan değil, toplumdaki verili sosyal güçlerin konumlanışına göre belirlenmektedir. Tarihsel materyalizmde, insanın sosyal, kültürel ve politik yönlerinin, insanın var oluş koşullarının, insanlar arasında ve doğayla olan ilişkisi temel alınarak değerlendirilebileceği savunulmaktadır (Lafrance & Post, 2019:22). Brenner'ın yaklaşımının, tarihsel incelemelerde toplumların toplumsal mülkiyet ilişkileri çerçevesinde gelişen sınıf yapısına verdiği öncelik, bu yaklaşımın ayırt edici özelliğidir. (Akbulut, 2007:211).

Feodal sistemi, sadece politik vassallık ilişkilerine odaklanarak açıklamamak gerekir. Feodalizm, aynı zamanda artığın elde edilmesi, artığın yeniden dağıtımı ve köylünün ürettiği zenginliğin tüketimi gibi unsurlara odaklanılarak ele alınmalıdır (Brenner, 1995b:241). Feodal ekonominin mantığı, köylülerin geçimlik ekonomiye dayanan kendilerinin yeniden üretimini sağlayan üretimleri ve lordların artık elde etme biçimiyle kendilerinin yeniden üretimini sağlamaları temelinde işlemektedir (Brenner, 1995b:232). Feodal sistem, artı-değer elde etme ilişkisinin, politik olanla ekonomik olanın birlikteliği üzerinden ilerlediği yani ekonomi-dışı zora dayalı olduğu bir sistemdir.

Feodal toplumsal mülkiyet ilişkileri çerçevesinde, tarımsal üretimde ve nüfusta ortaya çıkan değişimler önemli sonuçlar doğurabilmektedir. Ancak, ticarileşme modeli veya demografik modelde ortaya koyulduğu gibi toplumun sınıf yapısı, bağımlı değişken olarak değerlendirilmemektedir. Feodalizmin krizi, feodal öznelerin görelî güçlerinin oluşturduğu sınıf yapısının etkisiyle ayrı bölgelerde farklı sonuçların ortaya çıkmasıyla sonuçlanabilmektedir (Brenner, 1995b:227). Avrupa'nın çeşitli bölgelerinde farklı sınıf yapılarının ve toplumsal mülkiyet ilişkilerinin gelişmeye başlaması, toplumların birbirlerinden farklı 'toplumsal bağlamlara' sahip olması anlamına gelmektedir. (Brenner, 1995a:12). Toplumsal bağlam, toplumsal sınıfların içerisinde buldukları ve aynı zamanda oluşum sürecine katkıda buldukları bir bağlamdır. Bu nedenle, farklı toplumsal bağlamlarda bulunan toplumsal sınıfların, feodalizmin krizi gibi ortak bir

gelişme sonrasında, farklı sonuçların ortaya çıktığı bir tablonun içinde buldukları görülmektedir.

Feodalizmin krizi olarak ifade edilen olgu, nüfus artışıyla birlikte toprak/emek oranının azalması, toprakların daha küçük parçalara bölünmesi, üretim için gerekli materyallerin zayıflaması ve nüfus artışıyla birlikte tarımın daha verimsiz topraklara genişlemek zorunda kalması biçiminde ortaya çıkmaktadır (Brenner, 2008:72-3). Feodalizmin krizi sonucunda iki dinamik görülmektedir: 1) feodal sistemde değişim; 2) feodal sistemin değişimi (çıkış). Birincisinde, feodal sistemin kendini yeni koşullara adapte edebilme yeteneği sonucunda feodal sistemin temel işleyişinin yeniden ortaya çıktığı görülmektedir. İkincisinde ise İngiltere örneğinde görüldüğü üzere feodal sistemin kendini yeniden üretme mekanizmalarında yaşanan tıkanıklık ve feodal öznelerin feodal toplumsal mülkiyet ilişkilerinde buldukları faaliyetlerin karşılıklı etkileşimi sonucunda, feodal sistemin değişimiyle veya feodal toplumsal mülkiyet ilişkilerinden çıkışla karşılaşmaktadır (Brenner, 2008:59).

Brenner, Avrupa'da feodalizmin krizi, geç Orta Çağ ve erken modern döneme yönelik incelemelerin, iki temel noktayı açıklamaya çalıştığını belirtmektedir. Birinci nokta, serflikin Batı Avrupa'da çözülmesine rağmen Doğu Avrupa'da yoğunlaşmasıdır. İkinci nokta, tarımsal kapitalizmin İngiltere'de ortaya çıkışı, tarımsal üretimin büyümesi ve Fransa'nın kapitalizme geçememesidir (Brenner, 1995a:35). Bu çerçevede yapılacak bir incelemenin, Avrupa'daki bölgeler arası farklılıkları dikkate alması gerekmektedir. Her bir toplumdaki tarımsal sınıfların güçleri, kendi aralarındaki dayanışmaları, öz bilinçlilik halleri ve organizasyonları, politik kaynakları ve tarımsal olmayan sınıflarla ilişkileri dikkate alınmalıdır (Brenner, 1995a:36). Brenner, feodalizmin krizini toplumsal sınıfların mücadelelerini temel alarak incelemektedir. Brenner, feodalizmin krizini teknolojik, demografik ve ticaret/iş bölümü gelişimi faktörleri üzerinden değerlendiren yaklaşımlara karşıt olarak özgün tarihsel koşulların feodalizmin krizi ve kriz sonrasındaki toplumsal gelişmeleri nasıl ortaya çıkardığını açıklamaktadır (Wood, 2016:145). Brenner'ın toplumsal sınıfların birbirleri arasındaki ilişkilere yönelik vurgusu, ticaretin/iş bölümünün gelişimi sonucunda sınıf yapısının etkilendiği ve toplumsal değişimi, "mevcut sınıf ilişkilerinin bir dönüşümünden çok bir sınıfın bir diğeriyle yer değiştirmesi

biçiminde” kavramsallaştıran yaklaşımlardan farklıdır. (Akbulut, 2007:180). Ticaretin/iş bölümünün gelişimi sonucunda sınıf mücadelesinin/yapısının etkilendiğini belirten tezlerde, sınıf mücadelesi, artığın elde edilme süreci açısından ele alınmaz. Bu tezlerde, belirli sınıflar arasındaki mücadele (burjuvazi-aristokrasi) kapitalizmin gelişimi için kaçınılmaz görülmektedir (Comninel, 1987:73-4). Bu kaçınılmazlık çerçevesinde, kapitalizmin ortaya çıkışı bir zorunluluk biçiminde ele alınmaktadır. Bu görüşün aksine Brenner, feodalizmden kapitalizme geçişi, feodal öznelerin krize yönelik tepkilerinin ‘beklenilmeyen sonucu’ olarak değerlendirmektedir (Brenner, 2001:185-6).

Brenner, feodalizmin krizine yönelik incelemelerin odaklandığı noktalardan birinin, İngiltere’nin feodalizmden kapitalizme geçişini ve Fransa’nın bu geçişi gerçekleştirememesini açıklamak olduğunu belirtmektedir. Fransa on bir, on iki ve erken on üçüncü yüzyıllarda, İngiltere’ye nazaran politik otoritenin parçalı olduğu bir yapıdadır. İngiltere’de feodal dönem, merkezle güçlü bağlantıları olan bir aristokrasiye dayanmaktadır (Brenner, 1995b:256-8).

On dördüncü yüzyılda yaşanan nüfus azalışından sonra buna bağlı olarak gelirlerindeki azalmaya yönelik lordların ortaya koydukları tepkiler ve doğrudan üretici olan köylülerin de bu gelişmelere verdikleri tepkiler, toplumsal mülkiyet ilişkileri çerçevesinde gelişmektedir. Fransa’daki gelişmede, devlet toprak sahiplerinin karşısına artı-değer elde etme sürecinde bir rakip olarak çıkmaktadır. Bu gelişmeye rağmen kimi lordların devletle anlaşma yolunu tercih ederek ofislerde yer aldıkları görülebilmektedir. Bu sürece tepki veren lordlar ise devletin mutlakiyetçi olma sürecinde yenilmişlerdir (Brenner, 1995b:289-90). Bu durumla birlikte köylülerin toprak sahiplerine karşı direnişi sonucunda, toprak sahibi sınıf aleyhine güçlü bir devlet ortaya çıkmaktadır. İngiltere’de ise bu yaşananların aksine daha önceki tarihlerde aristokrasi ve devlet arasında görülen ortaklık, köylülerin Fransa’dakinin aksine güçlü olmayan mülkiyet iddialarına sahip olmasıyla sonuçlanmaktadır (Brenner, 1995a:55). İngiltere’de aristokrat sınıf, devletin merkezileşmesi sürecini desteklemiştir çünkü bu merkezileşme sürecinde kendi sınıfsal çıkarlarını bulmuştur. Ayrıca köylülerin mülkiyet iddialarına karşı devletin merkezileşmesini desteklemişlerdir (Brenner, 1995a:58). Literatürdeki yaklaşımlara göre İngiltere’de devlet, Fransa’daki gibi mutlakiyetçi değil merkezi bir yapıdadır. Devletin

aldığı vergiler, Fransa'dakinden fazladır. Aristokrat sınıf, kendi mülkiyet haklarını ve sözleşme güvenliğini belirginleştirmiştir. Aristokrat sınıfın artı-değer elde etme sürecindeki siyasal olanın yeri ayrılmıştır (Brenner, 1995b:298-9). İngiltere'de aristokratlar ve devlet arasındaki bağımlılık ilişkisini en iyi çitleme hareketi sürecinde görebiliriz. Siyasi makamların çoğu çitleme hareketi yanlılarından oluşmaktadır (Dimmock, 2019:55). İngiltere'de on üç ve on dördüncü yüzyıllarda yaşanan nüfus kaybı sonrasında boş kalan topraklara lordlar tarafından el konulmuştur. Bu toprakların geleneksel toprak sistemi dışında kiraya vermeye başlandığı görülmektedir. Ancak bu süreç, on altıncı yüzyıldaki Kett isyanının bastırılmasına kadar tam olarak işleyememiştir. Bu dönemden sonra toprakların lordlar tarafından kiraya verilebildikleri görülmektedir (Akbulut, 2007:206; Post, 2002:92). İngiltere, on yedinci yüzyılda Malthus-Ricardo çizgisini geçen bir ülke olarak işaret edilmektedir. Sürekli nüfus artışına rağmen 1597 yılından itibaren geçim krizinin olmadığı ve 1700'lerde İngiltere tarımının, ciddi bir oranda toprak dışı nüfusu besleyebildiği görülmektedir. Fransa ise on altıncı yüzyılın sonlarında, Malthusçu demografik kriz ve ona eşlik eden lordların gelirlerinin düşmesi durumuyla karşılaşan bir ülke konumundadır (Brenner, 2008:102-5).

Feodalizmde doğrudan üreticilerden artık elde edilmesi süreci, piyasa baskısı sonucunda oluşmamaktadır. Bu nedenle lordlar, tarımsal topraklarda teknolojik geliştirmeler yapmak yerine öncelikle doğrudan üreticiler üzerindeki siyasal ayrıcalıklarına dayanarak artık elde etmeye çalışmaktadırlar. Lordların doğrudan üreticilerden elde ettikleri artık, köylülerin geçimlik ihtiyacından fazla olan kısımdan ibaret değildir. Buna ek olarak köylünün geçimlik araçlarını yenilemesi için gerekli kısımlara da el konulmaktadır. Bunun sonucunda tarımsal üretimde, uzun dönemde tarımsal üretkenlik düşüşleriyle karşılaşmaktadır (Akbulut, 2007:210). Bu savla birlikte feodal dönemde teknolojik gelişmelerin olmadığı savunulmamaktadır. Burada, teknolojik geliştirmelerin süreklilik arz etmediği ve sermaye-emek üretkenliğini arttırmaya yönelik sistematik bir biçim almadığı ifade edilmektedir. Lordlar, azalan gelirlerini arttırmak için doğrudan üretici köylülerin harcadığı emek süresinin arttırılması, feodal vergilerin arttırılması ya da tarımsal ekilebilir arazilerin genişletilmesi yöntemlerini tercih etmektedirler (Brenner, 1995b:234).

Feodalizmin krizi tartışmasında ele alınan bir diğer konu, Doğu Avrupa’da serfliğin yeniden ortaya çıkmasıdır. Brenner, Doğu Avrupa’da serfliğin yeniden ortaya çıkışının dört nedenini ortaya koymaktadır: İlki, lordların doğrudan üreticileri zorlamak bakımından sorun yaşamamaları ve bu kolaylığın lordları topraklarda iyileştirme yapmak konusunda teşvik etmemesi; ikincisi, lordun elde ettiği artığı arttırmasının devamlı olarak endüstriyel mallar için piyasa tarafından sınırlandırılması; üçüncüsü, lordların köylü hareketliliği üzerindeki kontrolleri sayesinde endüstrinin bunalımının ortaya çıkması ve kentlerin düşüşü; sonuncusu, toprak lordlarının devleti yöneten sınıf olarak baskın çıkmalarıyla birlikte endüstriyel mallar için ithalatı teşvik etmeleri yani anti-merkantilist uygulamaların oluşması (Brenner, 1995a:45). Doğu Avrupa’da tahıl ticaretinin gelişiminin serflik dalgasına neden olduğuna yönelik görüşler, serflik dalgasının tahıl ticaretinden önce başlamasını açıklayamadıkları için tartışmalıdır (Anderson, 2017:290-1).

Brenner’ın feodal dönemde kentlerin nasıl bir konumu olduğuna yönelik görüşleri, Hilton’ın kentlere yönelik görüşleriyle benzerlik göstermektedir. Brenner, feodal dönemde kentlerin, köylüleri lordlara karşı desteklediğine yönelik görüşün hatalı olduğunu ifade etmektedir. Bu dinamiğin, Germetik bölge ve Katalonya örneklerinde gözlemlenemediğini belirtmektedir (Brenner, 1995a:38-40). Orta Çağ kentleri, soyluların toplanma yeridir. Bu temelde, kentlerin köylülerin özgürleşmesinin bir yolu olduğunu söylemek zordur. Avrupa’da kentlerin bazı ayrıcalıklar kazandıkları ve bazı durumlarda göçmen köylülere ucuz iş gücü olarak yer açtıkları ve Flander ve İtalya gibi bölgelerde kentsel üretimin ciddi boyutlara geldiği ifade edilmektedir. Ancak bu bölgeler dahil diğer kentlerin de feodal toplumsal yapının içinde oldukları ısrarla vurgulanır. Bu vurgunun sonucunda, kentlerin feodalizmi çözücü etkileri olduğu düşüncesi eleştirilmektedir. Tarımsal üretimin feodal toplumsal mülkiyet ilişkileri çerçevesinde devam ettiği bir ortamda, kentlerin feodal yönetici sınıflara olan bağımlılıklarının devam ettiği görülmektedir (Brenner, 1978:130).

Feodalizmin krizi olgusunun İngiltere’de diğer Avrupa ülkelerine göre farklı bir sonuca neden olduğu görülmektedir. İngiltere’nin bu durumunun değerlendirilmesi bakımından Brenner’ın görüşleri, Hilton ve Dobb’un görüşlerinden ayrılmaktadır. Hilton, lordların

hâlâ feodal artı-değer elde etme ilişkilerine dayandıklarını ve esas yatırımının küçük üreticilerden geldiğini belirtmektedir. Bu bakımdan zengin köylülüğün boş topraklarda köylü çalıştırmaya yönelik stratejisine değinmektedir. Hilton, küçük toprak sahiplerinin yeterli iyileştirmeler yapabilmesine yönelik literatürdeki tartışmayı işaret etmektedir (Hilton, 1995a:8). Kapitalizmin gelişimini, küçük köylü üretimiyle ve köylülüğün içerisindeki katmanlaşmanın gelişmesiyle açıklayan Hilton'ın aksine, Brenner lordların kapitalizmin gelişimindeki rolünü vurgulamaktadır (Brenner, 1995a:50). Brenner, Smith'in tarih tezlerini reddeden kimi tarihçilerin de Smithçi argümanlara denk bir biçimde kapitalizmin gelişim sürecinde, lord kesiminin üstesinden geldiğini ve köylüler arasındaki sosyal bölünmenin kapitalizmin ortaya çıkışının nedeni olarak savunulduğunu belirtmektedir (Brenner, 2008:86-7). Brenner, kapitalist tarımın özü olarak klasik toprak soylusu-kapitalist kiracı-ücretli emek ilişkisini işaret etmektedir. Bu üçlü İngiltere'de feodal dönemin tarımsal yapısının dönüşümü sonucunda ortaya çıkmıştır (Akbulut, 2007:213). Ellen M. Wood, toprak sahibi üreticilerin geçimlik araçlarından koparılması dinamiğine işaret etmektedir. Wood, üreticilerin sadece geçimlik ihtiyaçlarını piyasadan karşılamak zorunda kalmalarını yeterli koşul olarak görmez, aynı zamanda toprağın kendisine piyasa-dışı ulaşımın kaybolmasını da koşul olarak ortaya koymaktadır (Post, 2002:89).

Toplumsal mülkiyet ilişkileri başlığında ele alınan yaklaşımların temel ortak noktası, feodalizmin krizi olgusunun, lordlar ile doğrudan üreticiler arasındaki mücadelenin odak noktası olarak alındığı bir incelemeye tabi tutulmasıdır. Ancak kimi araştırmacılar, Brenner'ın belirttiği üzere feodalizmin krizinden kapitalizmin ortaya çıkışına ilişkin süreci, lordların yeni düzen lehine mağlup edilmesi biçiminde ele almaktadırlar. Bu görüşün aksine Brenner, lordların toprakları birleştirme, küçük üreticilerin topraklarından koparılması ve toprakları kiraya vermeye yönelik eylemlere odaklanmaktadır. Bu süreç içinde, İngiltere'de toprak mülkiyeti yapısı değişmiştir. Bunun aksine Fransa'da devlet tarafından lordlara karşı kullanan köylülük, kendi küçük toprağına sahip bir konumda bulunmaktadır.

Feodalizmin krizi, genel bir olgu olmakla birlikte Avrupa ölçeğinde farklı sonuçların ortaya çıktığı bir tabloyla karşılaşılmaktadır. Toplumsal mülkiyet ilişkileri modeli

çerçevesindeki yaklaşımlarda, bu farklılıkların nedeni, toplumsal sınıfların birbiriyle olan ilişkileriyle açıklanmaktadır. Bu nedenle demografik model ve ticarileşme modelindeki toplumsal sınıflar arasındaki ilişkileri, bağımlı değişken olarak gören yaklaşımlar eleştirilmektedir. Bu eleştiri çerçevesinde, demografik, ticari, ekolojik ve teknolojik gelişmelerin toplumları etkileme derecesini toplumsal mülkiyet ilişkilerinin belirlediği savunulmaktadır. Toplumsal sınıfların birbirlerine göre güçlerinin hesaba katıldığı bu yaklaşım içinde Brenner, feodalizmin krizi sonucunda kapitalizmin ortaya çıkışını “beklenilmeyen/istenilmeyen sonuç” olarak değerlendirmektedir. Bu yaklaşım, daha önceki yaklaşımların tarihi teleolojik bir biçimde ele alan yaklaşımlarından ayrılmaktadır.

Feodalizmin krizinin farklı sonuçları ve bu sonuçların ortaya çıkış biçimi bakımından Dobb, Hilton ve Brenner arasında farkların olduğu görülmekle birlikte bu üçlünün toplumsal sınıf ilişkilerine odaklanan yaklaşımlarının feodalizmin krizini açıklamak bakımından birbirleriyle birçok ortak noktası olduğu belirtilebilir. Bir diğer bakımdan Dobb, Hilton ve Brenner’ın feodalizmin krizine yönelik yaklaşımları, feodalizmin kendini yeniden üretim mekanizmalarına yaptıkları vurgu bakımından ortaklaşmaktadırlar. Feodalizmde artı-değerin elde edilmesi, bu artığın dağıtımını ve toplumsal sınıfların kendilerini var etmeleri konu başlıkları toplumsal mülkiyet ilişkileri çerçevesinde ele aldığımız yaklaşımların ortak noktalarıdır. Ancak, Brenner’ın Dobb’a yönelik eleştirilerinde görüldüğü üzere, Dobb’un feodalizmden kapitalizme geçişe yönelik tezlerinin, ticarileşme modeli çerçevesinde görülen kapitalizmin açıklanmadan varsayılması savına kapı araladığı belirtilebilir.

2.BÖLÜM: OSMANLI DEVLETİ ve FEODALİZMİN KRİZİ

Tezin birinci bölümünde, feodalizmin krizine yönelik çeşitli yaklaşımlar ve bu yaklaşımlara yönelik eleştiriler incelendi. Feodalizmin krizine yönelik ele alınan literatürün, mekânsal bakımdan Avrupa ile sınırlı olduğu görülmektedir. Tezin ikinci ana bölümünde ise ilk bölümde ortaya koyulan feodalizm krizi yaklaşımının, Osmanlı devletinin on altıncı yüzyılda yaşadığı gelişmeleri açıklayabileceği ifade edilecektir. Dolayısıyla Osmanlı devletinde feodalizmin krizinin varlığı açıklanacaktır. Osmanlı devletinin feodal toplumsal mülkiyet ilişkilerinin, on altıncı yüzyıldaki gelişmelerle birlikte kriz dinamiğiyle karşılaştığı ve bu dinamiğin sonucunda, Osmanlı toplumsal yapısında bazı değişimlerin ortaya çıktığı görülmektedir. Osmanlı feodalizminin toplumsal mülkiyet ilişkilerine odaklanan bir yaklaşım çerçevesinde, öncelikle Osmanlı toplumsal mülkiyet ilişkilerinin özellikleri açıklanacaktır. Bu temel üzerinde, Osmanlı devletindeki toplumsal mülkiyet ilişkilerinin kendi içinde barındırdığı dinamiklere dikkat çekilerek Osmanlı feodalizminin dönüşümü açıklanmaya çalışılacaktır. Bu çerçevede, devlet-tımar-köylü üçlüsündeki ilişkilerin oluşturduğu dinamik, önemli bir unsur olarak ortaya koyulacaktır. Osmanlı feodalizminin sınıf yapısı, bu dinamik çerçevesinde işlemektedir. Bu dinamizm içinde, Osmanlı feodalizminin, feodalizmin krizi olarak belirtilen olguyla karşılaştığı ve bu olgunun sonucunda yeni bir sınıf yapısının ortaya çıktığı iddia edilecektir.

Araştırma boyunca saptandığı üzere Osmanlı tarih yazımında, özellikle ticarileşme modeli çerçevesindeki yaklaşımların ciddi bir ağırlığı olduğu görülmektedir. Ticarileşme modeli ile ortak görüşlerin varlığıyla birlikte demografik modelin de etkilerini görmek mümkündür. Çalışmada değinilen kaynakların, bu yaklaşımların varlığı ve yaklaşımlara yönelik ilk bölümde ortaya koyulan eleştiriler temelinde dikkate alındığına işaret etmek gerekir. Bu bölümde, bir önceki bölümde yapıldığı gibi ilgili modellerin eleştirisi yapılmayacaktır. Araştırma için gerekli verilerin ortaya koyulması bakımından bu çalışmalar değerlidir. Ancak şunu belirtmek gerekmektedir: Osmanlı tarih yazımındaki çok önemli bir çizgi olan Osmanlı'nın kendine özgünlüğüne yapılan vurguyla bu tezde ortaya koyulan yaklaşım birbirinden ayrılmaktadır. İlgili bölümde görüldüğü üzere ticarileşme modelinde, esasında Avrupa'ya ve belirli bir tarihsel döneme ait olan kimi

özellikler evrenselleştirilerek tarihsel gelişmeler açıklanmaktadır. Dolayısıyla Avrupa dışındaki bölgeler, bu özelliklerin yeterince gelişmediği bölgeler olarak Avrupa ve Avrupa-olmayan ikiliği çerçevesinde ele alınmaktadır. Bu nedenle Avrupa-olmayan yerlere yönelik araştırmalarda, ilgili literatürün Avrupa'ya has özelliklere odaklandığı belirtilerek kendi bölgelerine özgü çalışmaların olması gerektiği savunulmaktadır. Örneğin feodalizm, Avrupa'nın bütün özelliklerini kapsayacak bir biçimde ele alınmaktadır. Dolayısıyla Avrupa'nın bütün özelliklerinin benzerine sahip olmayan yerler, 'feodalizm' başlığı altında ele alınamaz hale gelmektedir. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki sorun, sadece kavramsal sınırlara ilişkin olsaydı, çözülmesi daha kolay olabilirdi. Kavramsal sınırlamaların altında, ilgili yaklaşımların toplumları nasıl ele aldıklarına yönelik tercihler yatmaktadır. Bu nedenle sorun sadece kavramsal sınırlara ilişkin değildir. Burada karşılaşılan durum, çeşitli yaklaşımların Avrupa'ya özgü olmaya yönelik vurgusuna karşılık diğer tarafın Avrupa-olmayanın kendine özgülüğüne yönelik vurgusudur. Avrupa tarihine ilişkin değerlendirmelerde tarihsel birtakım siyasi, hukuki ve kültürel özelliklerin, tarih-dışı bir biçimde evrenselleştirildikleri görülmektedir. Bu özelliklerin, Avrupa-dışı bölgelere yönelik incelemelerde gözlemlenemediği savı, var olduğu savunulan ikiliğin temelini oluşturmaktadır. Dolayısıyla ticarileşme modelinin ortaya koyduğu göstergeler ve kavram seti çerçevesinde, çeşitli tarihsel dönemler veya süreçler ele alınsa dahi Avrupa-Avrupa olmayan olarak ifade ettiğimiz ikilik, araştırmaların temelinde yerleşmektedir. İlk bölümde belirtilen Avrupa'daki toplumların sınıf yapılarındaki farklılıklar, Avrupa-Avrupa olmayan ikiliği çerçevesinde görünmez kılınmaktadır (Anievas & Nişancıoğlu, 2020:18-20; Berktaş, 1991a:121-2; Wood, 2002:17-19).

Bu tezde, Osmanlı tarih yazımında kendine özgüğüne odaklanan yaklaşımların aksine Osmanlı devleti üretim biçimi, toplumsal mülkiyet ilişkileri ve sınıf yapısı temeli üzerinden ele alınacaktır. Bu yaklaşım, Osmanlı'nın kendine özgü özelliklerinin reddiyesi anlamına gelmemektedir. Tam tersine, Osmanlı devletinin feodalizm üretim biçiminde ele alınmasıyla birlikte Osmanlı toplumsal mülkiyet ilişkilerinin işleyiş dinamiklerinin ortaya koyulması amaçlanmaktadır. Bu inceleme sonucunda, Osmanlı feodal toplumsal mülkiyet ilişkilerinin sınıf yapısı ortaya koyulacaktır.

Osmanlı devletinin toplumsal yapısının, on altıncı yüzyıl ve sonrasındaki gelişmeleri, feodalizmin krizi başlığı altında ele almaya imkân tanıyan bir yapı ortaya koyduğu ifade edilebilir. Bu bakımdan Osmanlı’da tarımsal üretkenlik, nüfus artışı, tarımsal toprakların genişlemesi ve Osmanlı sınıf yapısı göstergeleri Osmanlı feodal toplumsal mülkiyet ilişkileri bağlamında ele alınacaktır. Sonuç olarak toplumsal yaşamın maddi temeli çerçevesinde yapılacak bir araştırmanın Osmanlı feodalizminin işleyiş dinamiklerini, krizinin nedenlerini ve sonuçlarını anlamaya yardımcı olacağı görülecektir.

2.1. OSMANLI FEODALİZMİNİN² DİNAMİKLERİ

Öncelikle Osmanlı devletinin coğrafyasının sınırlarını belirlemek gerekmektedir. Osmanlı devleti, tarihsel süreç içinde geniş topraklar üzerinde çeşitli şekillerde siyasi gücünü hissettirmiştir. Ancak bu tez özelinde, Osmanlı devletine ilişkin incelemenin kapsamındaki bölgeler Anadolu, Rumeli ve Rum beylerbeyliklerinden oluşmaktadır (İnalçık, 2020:98).

Osmanlı toplumsal yapısı ele alınırken Avrupa’ya yönelik incelemelerde görüldüğü üzere ticarete ve kentlere odaklanan değerlendirmelerin yapıldığı saptanmaktadır. Ancak ilgili literatürde, toprak/emek oranına ilişkin değerlendirmeler o kadar azdır ki; Türkiye’nin Avrupa’dan farkını ortaya koyabilmek için maddi koşullara ve köylülüğün yeniden üretimine odaklanmaktan kaçınan yaklaşımlarla karşılaşmaktadır (Berktaş, 1987:328). Sadece köylülüğün yeniden üretimi meselesi değil tımar sahibi ile köylü arasındaki ilişki de ilgili literatürde az incelenen bir konu başlığıdır. Bu iki konuya ilişkin değerlendirme

---

² Osmanlı tarih yazımında ‘Feodalizm-Asya tipi üretim tarzı’ tartışmaları yürütülmektedir. Tezde, bu tartışmalara odaklanılmamakla birlikte, Osmanlı’nın feodal olduğuna yönelik tespitte bulunmaktadır. Literatürde bazı araştırmacılar tarafından feodalizmin Avrupa toplumlarına özgü bir üretim biçimi olduğu savıyla birlikte, ‘parçalanmış egemenlik’ yapısının feodalizmin temel özelliği olduğu belirtilmektedir. Bu yapının zıttı olarak belirtilen Osmanlı ise merkezi devlet örneği olarak ifade edilmektedir. Devlet yapılarına ilişkin bu karşılaştırma biçimi, köylü-serf karşılaştırmasında da ortaya koyulmaktadır. Osmanlı köylüsünün serfin aksine özgür olduğu belirtilmektedir. Ancak, köylü ve serf arasındaki bu farklılık hukuksal bir ifadedir. Köylü ve serfin üretim ilişkileri içerisindeki konumlarına bakıldığında zaman iki kategori arasındaki fark, bir zıtlıktan çok derece farkı olarak görünmektedir. Bir başka karşılaştırma biçimi, doğrudan üreticiden artığın elde edilmesinin biçimlerine yöneliktir. Osmanlı’da devletin vergi biçiminde aldığı artık, Avrupa’da lordlar tarafından rant biçiminde alınmaktadır. Bu karşılaştırma biçimi hem tarihsel olguları sınıflandırma bakımından hem de hukuksal biçimlere odaklanması bakımından tartışmalıdır. Temelde feodalizm ve Asya tipi üretim tarzı arasındaki fark Avrupa ve Avrupa dışındaki bölgeler arasındaki farklılığa yapılan vurguyla ilişkilidir. Bu bakımdan politik, hukuksal ve kültürel özellikler üzerinden yapılan karşılaştırmalar Avrupa-merkezci değerlendirmeleri desteklemektedir (Aygül, 2011:11; Berktaş, 1987:301-3; Berktaş, 1991a:121-2; Dıvıçoğlu, 2015:85, 137-9).

eksikliğinin olmasına karşın tımar sisteminin merkezi devletle olan ilişkisine odaklanan birçok araştırmayla karşılaşmak m¼mk¼nd¼r. Osmanlı devletinin merkezi yapısının, ilişkinin temel belirleyicisi olarak belirtildiği bir yapının varlığına işaret edilmektedir. Osmanlı toplumsal yapısına maddi yaşamın ¼retimi ve yeniden ¼retimi çerçevesinden bakmayan yaklaşımlar tarafından Osmanlı toplumsal yapısında her Şeyin devlet olgusundan başladığı gibi bir varsayım ortaya atılmaktadır (Berktaş, 1991a:135). Bu nedenle ilgili literat¼rdeki Osmanlı toplumsal yapısına y¼nelik incelemeler, Osmanlı devleti ve y¼netici sınıfının faaliyetleri çerçevesinde ele alınmaktadır. Tabi ki tımar sistemi ¼zerinden k¼yl¼l¼đe ilişkin değerlendirmeler yapılmaktadır. Ancak, tımar sahibiyle k¼yl¼ arasındaki bağlantıya odaklanmak yerine devletin tımar sahibine y¼nelik baskısına dikkat çekilerek tımar sahibinin bir memur d¼zeyine indirgeendiği g¼r¼lmektedir (Akdağ, 2019:45). Bununla bağlantılı olarak Osmanlı k¼yl¼s¼n¼n Avrupa'daki 'serf' olarak ifade edilen k¼yl¼l¼kten farklı olduğu ve 'özg¼r' bir konumda bulunduğuna vurgu yapılmaktadır (Barkan, 1956:238-9). Bu durum, 'serf' kavramına ilişkin karışıklıktan kaynaklanmaktadır. Ayrıca, Osmanlı k¼yl¼s¼n¼n, serflerin bir toprak lorduna bağlı olması gibi bir ilişki bağı içerisinde olmadıkları belirtilmektedir (Berktaş, 1987:324-6).

2.1.1. Osmanlı'da Feodalizm Konusu

B¼t¼n bunlar çerçevesinde, Osmanlı toplumsal yapısına ¼retim biçimi, toplumsal m¼lkiyet ilişkileri ve sınıf yapısına odaklanan bir yaklaşım çerçevesinde bakıldığı zaman, toplumsal sınıfların kendini yeniden ¼retme stratejileri ve doğrudan ¼reticilerden artığın elde edilmesi ilişkisinin işleyişinin nasıl gerçekteştiğine odaklanılacaktır. Bu durumda, bir ¼retim biçimini ve hayatın maddi tabanı ¼zerindeki ¼retimi, t¼m k¼lt¼rel ve ideolojik niteliklerden ayrı olarak değerlendirmek gerekmektedir. ¼retim, insanın yaşamsal bir faaliyetidir. ¼retim, insanın doğa ve toplumla olan ilişkisini kapsadığı için ¼lkeden ¼lkeye veya k¼lt¼rden k¼lt¼re farklılık g¼stermemektedir. Ancak bir başka ¼retim biçimiyle karşılaştırılma bağlamında ele alınması m¼mk¼nd¼r (Akbulut, 2007:186).

Bu çerçevede, feodalizm, bir ¼retim biçimi olarak değerlendirildiği takdirde feodalizmi siyasi, k¼lt¼rel ve ideolojik farklılıklara indirgeyen yaklaşımlardan bu tezin farklılığı

ortaya çıkacaktır. Bu çalışmanın feodalizm ve feodalizmin krizine yönelik yaklaşımı, insanın üretim faaliyetleri ve insan-doğa-toplum ilişkisi bağlamından oluşmaktadır. Araştırmacıların hukuki, siyasi, kültürel ve ideolojik tekilliklere odaklanarak tarihi ve toplumları her bir tekilliğine parçalama eğilimi, toplumsal sistemlere yönelik incelemelerde ‘kendine özgü’ olana odaklanma eğilimiyle sonuçlanmaktadır (Berktaş, 1991a:117-8). Bunun sonucunda insanların ve toplumların, üretim faaliyeti çerçevesinde karşılaştırılması ve incelemesine yönelik değerlendirmelerden uzaklaşmaktadır.

Feodalizmi, belirli tarihsel tekilliklere özgülleme çabasıyla birlikte Osmanlı toplumsal yapısının feodal-olmayan bir toplumsal yapı olduğu ifade edilmektedir. Feodalizmi siyasi, hukuki, ideolojik ve kültürel görüntülerle ilişkilendiren yaklaşımlar, Avrupa mekânını bir bütün olarak değerlendirerek ve Avrupa içindeki farklılıkları göz ardı ederek işe başlamaktadırlar. Bu temel üzerinde feodalizm, merkeziyetin olmadığı ve egemenliğin parçalandığı bir yapı çerçevesinde ele alınmaktadır. Bu yaklaşımlarda, işaret edilen siyasi görüntülerin Osmanlı devletinde gözlemlenmediği ifade edilerek Osmanlı devletinin feodal-olmayan bir toplumsal sistem olduğu belirtilmektedir (Berktaş, 199:152-3). Halbuki daha önce ifade edilen feodalizm tanımını bir kez daha ifade etmek gerekirse; feodalizm, köylü ve küçük toprak sahibi doğrudan üreticinin geçimlik üretiminden artığın ekonomi-dışı zor aracılığıyla rant/vergi toplayıcı aristokrasi³ tarafından toplandığı bir toplumsal mülkiyet ilişkileri sistemidir (Berktaş, 1987:311; Brenner, 2008:58).

Feodalizmde ‘fiyef/dirlik dağıtım ilişkisinin’ hukuki biçimlerinden herhangi birini, feodalizme özgüleme yerine ‘fiyef/dirlik dağıtım ilişkisinin’ feodal üretim biçiminde gelişen bir tür siyasi ilişki olduğunu belirtmek gerekmektedir. Feodal toplumlarda, merkez ile çevre birimlerinin arasındaki ilişki bağlamında ele alınan fiyef dağıtanlar ve fiyef alanlar arasındaki ilişkinin nasıl şekilleneceği, her feodal toplumun kendi içinde bulunduğu tarihsel özgüllükler tarafından belirlenmektedir (Berktaş, 2014:102-3). Bu tarihsel özgüllükler, ilgili toplumun sınıf yapısının ortaya çıkmasıyla sonuçlanmaktadır. Aynı zamanda geçmişten gelen toplumsal mülkiyet ilişkileri bağlamı, sınıf yapısının

---

³ Devlele tımar sahipleri arasındaki ilişkiye benzer bir biçimde ‘birliktelik’ halinde de olabilir.

oluşum sürecini şekillendirmektedir. Toplumsal mülkiyet ilişkileri bağlamındaki toplumsal sınıfların faaliyetleri, bir çeşit olasılıklar kümesi içindeki stratejilerin olumsuzluğu olarak görülmelidir. Osmanlı devletinde bu süreç, padişahın miri mülkiyetten kendi haslarını ayırdıktan sonra geri kalan toprakları tımar, has ve zeamet biçiminde askeri sınıfın diğer mensuplarına dağıtması biçiminde gerçekleşen bir ilişkidir. Bu ilişki içinde, tımarlara sahip olan sipahilerin savaş veya diğer yollarla daha zengin tımarlara kavuşabileceği düşüncesi bulunmaktadır. Tımar sahiplerinin gelir elde etmeye yönelik stratejilerinin sultanın gücüne bağlanabildiği ve Osmanlı devletinin yayılımı devam ettiği sürece tımar sahipleri belirgin bir biçimde merkezîyetten yana tavır almaktadır. Osmanlı'da tımar sistemi başlığı altında ele alınan bu ilişki biçimi, devletin geçmiş dönemin aristokrasileri ve toprak sahiplerinin özerkleşmesine yönelik mücadele süreci içinde gelişmiştir. Bu bakımdan tımar sistemi, devletin merkezîleşmesine katkı sağlamaktadır. Tımar sahipleriyle devlet arasındaki ilişkinin sahip olduğu dinamiklerden bazıları bunlardır (Berktaş, 2014:118, 130).

Osmanlı devletinde yargı yetkisinin merkeze bağlı kadıların elinde olması olgusu, bir bütün olarak ehli örfün siyasi, idari, askeri ve hukuki yetkileri tekelinde bulundurulması olgusunun aleyhine ön plana çıkartılmaktadır (Berktaş, 1983:302-3). Bu nedenle tımar sahiplerinin '*jurisdiction*'a sahip olmaması durumu, Osmanlı'nın feodal olmadığını işaret eden temel özelliklerinden biri olarak işaret edilmektedir. Osmanlı'ya ilişkin bu tanımlama biçimi, yukarıda bahsettiğimiz siyasi, hukuki, ideolojik ve kültürel görüntülere odaklanılarak toplumsal sistemleri ayrıştırmanın bir örneği olarak görülmelidir. Buradaki esas mesele, ilgili açıklama biçiminin üretime odaklanan açıklama biçiminden farkını ortaya koymaktır. Feodalizm, üretim ilişkilerine odaklanarak açıklandığı zaman siyasi, hukuki, ideolojik ve kültürel görüntüler, toplumları karşılaştırmak için ayırt edici özellik olarak görülmemektedir.

Feodalizmi siyasi, hukuki, ideolojik ve kültürel görüntülere özgülleme stratejisi içinde feodalizm, demesnenin ve serfliğin varlığıyla ilişkilendirilmektedir. Hilton'a dayanarak daha önce aktardığımız üzere feodalizm döneminde, birçok verinin demesne topraklarından elde edilmesi, bu yaklaşımın dayanağını oluşturmaktadır. Ancak demesne toprakları dışındaki geniş bir köylü üretiminin varlığı, bu yaklaşım nedeniyle görünmez

kılınmaktadır. Bu nedenle feodal üretim ilişkisini, demesnenin veya angaryanın varlığı yokluğu üzerinden değil, küçük köylü çiftliklerinin varlığıyla açıklamak gerekmektedir (Berktaş, 1983:340-1). Buna benzer bir biçimde, Osmanlı feodalizminde de küçük köylü üretimi ve bu köylü üretiminden artığın elde edilmesi ilişkisine odaklanması gerekmektedir. Osmanlı'da toprağın statüsünün değişmesi, üretim düzeyinde köylünün toprak sahibi olan kesim (devlet, tımar sahibi, vakıf, mülk sahibi vb.) karşısındaki yükümlülüklerini değiştirmemektedir (İnalçık, 2020:145).

Osmanlı tarihine ilişkin ilgili literatürde, tımar sahibi ve doğrudan üretici köylü arasındaki ilişkiye yönelik incelemelerin eksikliğinin temel nedeni, araştırmacıların 'ekonomi' kavramından ne anladıklarına odaklanılarak açıklanabilir. İlgili literatürde ekonomi ölçeğinde ele alınan faaliyetler: ticaret, loncalar, para ve kentsel üretime ilişkin faaliyetlerdir. Bu nedenle tarımsal bir toplum olan Osmanlı'daki en önemli toplumsal faaliyet olan tarımsal üretim, araştırmalarda geri planda kalmaktadır. Tarımsal üretimin araştırmalarda geri planda kalmasına koşut olarak kentsel sınıfların ve devletin faaliyetlerine odaklanılmaktadır. Burada yapılan tespit, araştırmacıların vurguyu nereye yaptıklarına yöneliktir yoksa araştırmacıların Osmanlı'nın tarımsal bir toplum olduğunu unuttukları söylenmemektedir (Berktaş, 1991a:159).

Osmanlı'da devletin topraklar üzerindeki mülkiyeti, ısrarla vurgulanan bir başka konudur. Buna göre devletin toprak üzerindeki sıkı denetimi dolayısıyla Osmanlı'da toprakta mülkiyet anlayışının ve mülkiyet anlayışına dayalı ilişkilerin ortaya çıkmadığı belirtilmektedir. Bu savla bağlantılı olarak Osmanlı'da toprakta devlet mülkiyetinin varlığının bir sonucu olarak egemenliğin parçalanmadığına vurgu yapılmaktadır. Devlet tarafından toprak tahsisi yapılan tımarlı sipahiler 'memur' olarak nitelendirilmektedir. Bu nitelendirmeyle birlikte tımarlı sipahiler ve devlet arasındaki ilişki, tamamen devlet merkezli bir dolayım içinde ele alınmaktadır. Osmanlı devletinde tımar biçiminde veya diğer biçimlerde toprak tahsisi elde eden kimselerin padişahın kölesi olduğuna yönelik yaklaşımlar, on altıncı yüzyılda Avusturya'dan gelen bir gözlemci olan Busbeck'in görüşlerine benzer görüşlerden kaynaklanmaktadır. Ancak bu gözlemcinin döneminin görece daha az merkezi olan bir devletinden geldiğini ve Osmanlı padişahının konumunu kendi kralına model olarak ortaya koymak için tarihsel gerçekliği manipüle ettiğini

dikkate almak gerekir (Faroqhi, 1991:215-6). Bu örnekte de görüldüğü üzere tarihsel kişiliklerin değerlendirmelerini eleştirel incelemeye tutmadan gerçekliğin kendisiymiş gibi kabul etmek hatalı çıkarımlarda bulunulmasına neden olmaktadır. Halbuki, on altıncı yüzyıl ve daha öncesinde de görülebileceği üzere devlet ve tımar sahipleri arasındaki ilişki, tek taraflı bir ilişki olmaktan öte bir şeyi içinde barındırmaktadır. Bu nedenle Osmanlı devletinde, devletin tımarlı sipahiler üzerindeki görece kuvvetli denetimini, ayrı bir üretim biçiminin veya toplumsal sistemin işareti olarak değil, devlet ile tımar sahipleri arasındaki fiyef/tımar dağıtımını ilişkisinin, Osmanlı toplumsal mülkiyet ilişkileri içindeki sınıf yapısından kaynaklanan bir siyasi görüntüsü olarak değerlendirmek gerekir. İleride görüleceği üzere bu sınıfsal yapı, çeşitli nedenlerle değişim geçirebilmektedir. Devletin kontrolünün görece kuvvetli bulunduğu topraklar üzerinde, diğer feodalizmlerde de görüldüğü üzere; a) fiyef/dirlik dağıtımını mekanizması, b) feodalizmin esasını oluşturan küçük köylülüğün geçimlik üretimi ve artığın doğrudan üretici olan köylüler üzerinden ekonomi-dışı yollarla alınması dinamiği işlemektedir (Berktaş, 1983:149-50).

2.1.2. Tımar Dağıtım Meselesi

Feodalizmde toprak üzerindeki yapıyı, sadece kral/padişah ve fiyef/dirlik dağıtılan kimseler arasından görmemek gerekmektedir. Dolayısıyla Osmanlı feodalizmini tımar sahibi ve devlet arasındaki ilişkiye indirgememek gerekir. Aksine Osmanlı feodalizminin bütün katmanlarının incelenmesi gerekmektedir (Moutafchieva, 1988:47). Bu nedenle daha detaylı ve kapsayıcı olan bir sınıflandırmanın ortaya koyulması, feodal dönemin dinamiklerini anlamak için faydalı olacaktır. Feodal topraklar üzerindeki yapı: a) kral veya padişahın diğerleri üzerindeki lordluğu, b) aristokratik veya bürokratik fiyef/tımar sahipliği veya toprak sahipleri, c) küçük toplulukların hakları, d) küçük toprak sahibi köylünün hakları. Bu çerçevedeki toplumsal ilişkilerin işleyişi, toplumlara özgü tarihsel koşulların ortaya çıkmasına neden olmaktadır (Berktaş, 1987:307).

Osmanlı feodalizmine yönelik incelemelerde en çok dikkat çeken olgulardan biri, tımar sisteminin varlığıdır. Tımar sistemin varlığı ve işleyişi hakkında yapılan açıklamalarda, sonrasında birbirinden farklı noktalara varan savlar ortaya koyulabilmektedir. Bu nedenle öncelikle tımar denilince ne kastedildiğini ortaya koymak gerekmektedir. Tımarların

genel olarak iki temel bölümden oluştuğu görülmektedir. Bunlardan ilki, hassa çiftliği (kılıç yeri) olarak bilinen ve tımar sahibinin hiçbir yükümlülüğe sahip olmadan değerlendirebildiği kısımdır. Hassa alanı, hukuki metinlerde bağ, otlak ve bahçe içinde su değirmeninin olduğu bir yer olarak tanımlanmaktadır (Moutafchieva, 1988:56). Tımarın ikinci kısmı, hisse yeri olarak belirtilen kısımdır. Bu kısımda, toprak köylülere kiralanmaktadır. Köylüler, üretimde bulunmaktadır ve tımar sahibi tarafından bu üretimden artık elde edilmektedir. Ayrıca hisse bölümünün getiri düzeyine göre tımar sahibi sipahinin asker donatması ve kişisel savaş hizmetini karşılamaı gerekmektedir (Werner, 2019:362). Burada asker yetiştirmekle yükümlü olan tımarlar hakkında bir tablo çizilmektedir. Ancak tarihsel gerçeklikte, sipahi olmayan kimselere de tımar tahsis edildiği görülmektedir. Bazı tarihsel olaylarla birlikte tımar sahibi olan kadınların varlığından haberdar olunmaktadır. Buna benzer olarak ulemadan kimselerin de tımar sahibi oldukları görülebilmektedir (Moutafchieva, 1988:51-2).

Devlet adına miri toprakların sahibi olan padişah, 'kuramsal' olarak toprak üzerinden ve toprakta üretilen ürünler üzerinden vergi toplama siyasi yetkisine/ayrıcılığına sahiptir. Devletin topraklar üzerindeki bu mülkiyet iddiası, tarihsel olarak sadece Osmanlı'ya özgü değildir. Buna benzer olarak 1066 yılında fetih sonrası William'ın ve Papa'nın da hakimiyeti altındaki topraklara ilişkin buna benzer bir düşünceyi desteklediği ve meşrulaştırdığı görülmektedir (Haldon, 1993:162). Ancak görüleceği üzere bu yetki ne mutlak ne de devredilmezdir. Miri toprakların tımar, has veya zeamet biçiminde dağıtıldıkları görülmektedir. Tımar sahipleri, yönetici sosyal sınıf içerisinde kimseler olarak bu topraklar üzerinden vergi toplayabilmektedirler (Oyan, 2016:45-6).

II.Mehmed döneminde mülk sahipleri, vakıf sahipleri ve yerli aristokrasilere karşı tımar sisteminin yaygınlaştırıldığı görülmektedir. II.Mehmed, bu dönemde yerel aristokrasilerin tasfiyesinde yeniçerilere dayanarak ve bazı vakıf topraklarını miri toprak statüsüne geçirerek ve sonrasında tımar olarak dağıtarak kendi mutlak otoritesini sağlamlaştırmaya yönelik bir strateji ortaya koymuştur (Haldon, 1991:60; Moutafchieva, 1988:17). II.Mehmed döneminde ayrıcalıkları zarar gören gruplar, II.Bayezid döneminde kendi çıkarlarına uygun düzenlemelerin gerçekleşmesini sağlamıştır. Ancak daha sonraki

dönemde tımar sistemi, mülk sahipleri, vakıf sahipleri ve yerli aristokrasilerin aleyhine genişlemeye devam etmiştir (Moutafchieva, 1988:134, 137).

On beş ve on altıncı yüzyıllarda, tımarların kesin belirlenmiş sınırlara sahip oldukları görülmektedir. Tımar sahibi, tımarındaki köylüler üzerinde ‘sahib-i raiyyet’ olma sıfatıyla birlikte çeşitli haklara sahiptir. Tımar sahibi, toprağın işlenmesini ve oradan gelir elde edilmesini kollamaktadır. Tımar sahibi, toprağı köylüye kiraladıktan ve çoğu zaman koşum hayvanlarını ve tohumları sağladıktan sonra elde edilen ürünün yarısına yakın bir kısmını siyasi ayrıcalıklarına dayanarak almaktadır (Werner, 2019:363). Bu ilişki içinde, tımar sahibinin reayadan daha fazla vergi almasını engelleyecek bazı düzenlemelerin merkezi devletin de desteğiyle birlikte var olduğu görülmektedir (Werner, 2019:202). Burada dikkat çekilmesi gereken önemli bir husus, toprak üzerinde üretim yapan köylü hem tımar sahibinin hem de devletin vergi kaynağını oluşturmaktadır. Bu bakımdan merkezi devletin tımar sahibinin fazla vergi elde etmesini engellemeye yönelik düzenlemeleri, hem kendi gelirlerini korumaktadır hem de doğrudan üretici olan köylülerin daha fazla vergi vermesine engel olmaktadır (Haldon, 1991:63). Sancakbeyleri, beylerbeyleri ve onların adamları vergi toplayan kimselerdir. Bu şekilde, tımar sahibi sistem içinde tutulmaya çalışılmaktadır (Moutafchieva, 1988:42-3). Ancak bütün bunlara rağmen tımar sahipleri, topraklarını genişletme politikası geliştirebilmektedirler.

2.1.3. Osmanlı Köylüsünün Yükümlülükleri

Osmanlı nüfusunun çoğunluğunun tarımsal bir topluma uygun olarak köylü-çiftçilerden oluştuğu görülmektedir (Öz, 1997:77). Bu nedenle toplumun önemli bir kesiminin içinde yaşadığı tarımsal üretim ilişkilerine odaklanmak gerekmektedir. Köylü çiftçilerin kullandıkları toprağın boyutu, ‘çift’ terimi üzerinden ifade edilmektedir. Köylü toprağı ‘çift’in boyutu, bölgeden bölgeye değişiklik gösterebilmektedir. 1487 yılına ait bir sınıflandırmada, bir çiftin yüksek verimli topraklarda 70-80 dönüm, orta verimli topraklarda 100 dönüm ve düşük verimli topraklarda 130-150 dönüm boyutlarında olduğu ifade edilmektedir (Werner, 2019:366-7). Ancak köylülerin ciddi bir kısmının bu boyutlardan daha küçük topraklar üzerinden tarımsal faaliyet yürüttükleri görülmektedir.

‘Nim-çift’ ve ‘bennak’ terimleriyle ifade edilen bu kesimler sırasıyla, tam bir çiftin yarısı toprağı olanlar ve bir çiftin yarısından daha az toprağı olan köylüleri ifade etmektedir. Bütün bu gruplara ek olarak topraksız köylülerin varlığını da akılda tutmak gerekir (Ertürk, 2011:525). Köylülüğün işlediğı toprağın boyutlarındaki değışiklikleri ve içinde buldukları değışim süreci, Osmanlı’da feodalizmin krizi başlığında daha detaylıca değıerlendirilecektir.

Osmanlı köylüsünün, feodal bağımlılıklardan azade bir biçimde düşünmek tartışmalı olacaktır. Özellikle küçük toprak sahibi köylü üretimini, feodalizmin karşıtı bir biçimde ele alan yaklaşımlar (Keyder, 1983:56) tarafından ortaya koyulan bir sav olarak bu görüşe dikkat etmek gerekir. Bu tartışmalı görüşün diğeri bir diğeri versiyonu olarak Osmanlı devletinde belirli bir dönemde görülen ‘ortakçılar’ varlığını, Osmanlı’da feodalizmin var olduğı dönemin işareti olarak değıerlendirmek, tartışmalı bir başka yaklaşım örneğı olarak görülmektedir (Barkan, 1956:238-9). Hilton’ın belirttiğı üzere feodalizmi, demesne ve demesnedeki üretime eşitlemek tartışmalı bir yaklaşımdır (Hilton, 1985:141-142).

Osmanlı köylüleri, bir dizi ayni ve nakdi yükümlülükler karşısında kendisine ömür boyu verilen çiftlik üzerinde üretim yapma hakkına sahiptir (Oyan, 2016:58). Köylü, işlediğı toprağın tasarrufunu elde etmek için ‘tapu resmi’ ödemek zorundadır. Köylü üretiminden artığın elde edilmesi, birbirinden farklı vergiler aracılığıyla gerçekleşmektedir. Raiyyet vergileri: Çift, bennak ve mücerred vergileri; üretimden alınan vergiler: Öşür, koyun resmi, kovan resmi vb.; olağanüstü vergiler: Avârız. Bu vergiler içinden öşür, 1/10 ve ½ arasında oranlarda alınabilmektedir. Daha önce belirttiğimiz üzere hem devlet hem de tımar sahibi, bu vergilerin toplayıcısı olarak köylü üretimi üzerinde gelir elde etmektedir. Hem devlet hem de tımar sahibi, siyasi ayrıcalıklarına dayanarak siyasi zor yoluyla köylülerden artık elde etmektedirler. Bunlardan ayrı olarak reayanın toprağı işleme zorunluluğı vardır. Eğer toprağı işlemezse bir süre sonra ‘çift bozan akçesi’ ödemek zorunda kalacaktır. On altıncı yüzyıl vilayet kanunnameleri incelendiğı zaman köylülerin tımar sahipleri, has/zeamet ve vakıf mütevellisinin izni olmadan tarlalarını terk etme hakkına sahip olmadığı görülmektedir (Faroqhi, 1990:302). Buna rağmen köylünün başka bir köye gitmesi durumunda köyden ayrılmasının üzerinden uzun bir süre geçse bile çift

bozan akçesini ödemek zorunda olduğu görülmektedir. Örneğin, köylünün gidip yerleştiği yerde on beş yıl geçirmesi durumunda yeni yerleştiği yerde kalması kararlaştırılır, ancak bir önceki tımar sahibine çift-bozan akçesi biçimindeki yükümlülüğünü ödemesi gerektiğine karar verilmiştir (Moutafchieva, 1988:147-8; Oyan, 2016:53-5; Öz, 1997:80-1). Tımar sahibi, '*sahibi arz*' sıfatıyla yani toprak mülkiyeti üzerindeki ayrıcalıkları dolayısıyla köylünün üretimi üzerinden vergi toplayabilmektedir; '*sahibi raiyet*' sıfatıyla yani köylünün üzerindeki hakları dolayısıyla rüsumı raiyyet kategorisinden çift vergisi ve diğer vergileri talep edebilmektedir (Oyan, 2016:66).

İlgili literatürde, Osmanlı köylülüğünün özgür olduğuna yönelik bir vurguyla karşılaşılmaktadır. Ancak Osmanlı yasal düzenlemelerindeki '*nice tasarruf dilerler ise tasarruf ideler*' ifadesinin köylünün ekip ekmemekte özgür olduğu anlamına gelmediğini belirtmek gerekmektedir. Yukarıda da görüldüğü üzere, bir köylünün raiyeti olduğu köyden ayrılması kolay bir iş değildir; bir köylü köyünden ayrılp başka bir yere yerleşse dahi önceki tımar sahibine karşı yükümlülüklerini ödemek zorunda bırakılmaktadır (Moutafchieva, 1988:158-9). Aynı şekilde, köylülerin tımar sahibi tarafından iş yapmaya zorlanması örnekleriyle de karşılaşılmaktadır. II.Mehmed dönemi Örfi Kanunnamesinde sipahi bağ-bahçelerin olduğu kısmı kiraya vermediyse reyanın bu kısımda yılda üç gün çalışma zorunluluğu olduğu görülmektedir (Oyan, 2016:70-1). Daha sonraki dönemlerde ise bu zorunluluğun yerine ambar yapımı gibi işlerin zorunluluk kapsamında olduğu belirtilmektedir (Moutafchieva, 1988:170-4).

2.1.4. Köylü-Tımar Sahibi-Devlet Üçlüsü

Osmanlı devletinde köylülüğe yönelik değerlendirmelerden sonra sıra, tımar sahibine yönelik değerlendirmelere gelmektedir. Bu kısım, özellikle tımar sahibi ve devlet arasındaki ilişki çerçevesinde çokça incelenen bir kısımdır. Ancak yukarıda ifade edildiği üzere tımar sahibi ve devlet arasındaki bir ilişkiye odaklanılmak yerine tımar sahibinin devlet tarafından içerilmesi ve bu ilişkinin devlet perspektifinden değerlendirilmesi yapılmaktadır. Tımar sahibi, köylülük üzerinde siyasi ayrıcalıklara sahip bir kimsedir. Tımar sahibi, küçük toprak sahibi köylülerin hareketlerini kontrol edebilmektedir (Moutafchieva, 1988:45-6). Oyan, tımarlarında ikamet etmek zorunda olan sipahinin

reayasıyla olan sosyal ilişkisinin gayri-şahsi bir ilişkiye indirgenemeyeceğini belirtmektedir. Tam tersine reaya ile tımar sahibi arasındaki ekonomik ve sosyal ilişkiler, kişiselleşmiş, somut ve adam adama ilişkilerdir. Tımar sahibi, reaya üzerinde ‘sahib-i raiyyet’ (reayanın sahibi) olarak siyasi ayrıcalığa sahiptir. Bu ilişkilerin merkezinde doğrudan üreticinin emeğinin ürünü olan rant/vergi bulunmaktadır (Oyan, 2016:66-7). Bu yoruma karşın Barkey, tımarların rotasyonunun tımar sahibiyle reaya arasındaki ilişkinin gayri-şahsi olmasına neden olduğunu belirtmektedir (Barkey, 2021:133). Tımar sisteminde tımar sahiplerinin rotasyonu meselesi, önemli bir tartışma alanı olarak varlığını korumaktadır. Barkey, tımar rotasyonu meselesinin yeterince araştırılmadığını ve bu konu hakkında ülke geneline yayılan istatistiklerin oluşturulmadığını belirtmektedir (Barkey, 1996:465). Devletin küçük tımar sahipleri üzerinde rotasyon gücünün olduğunu varsaymak mümkündür ancak daha büyük tımarları olan kimselerin sürekli rotasyona uğratılması daha zordur. Başlangıç aşamasında tımarlar, tımar sahiplerine belirli sürelerle tahsis edilmekteydi. Ancak bu durum tımarların miras kalması gibi durumların varlığını dışlamamaktadır. Bu durumların ortaya çıkmasının nedeni, bir dönemden sonra yerli aristokrasilerin tımar sistemine katılmasıyla birlikte bu aristokrasilerin kendi bölgelerinde tımar sahipliği edinmeye başlamalarıdır. Örneğin, Arvanid sancağındaki tımarların beşte biri babadan oğula miras kalan tımarlardır. Bu tımarların iki veya üç soy öncesiyle bağlantıları bulunmaktadır (Moutafchieva, 1988:37). Yine bir başka uygulama olarak malikâne-divani sistemiyle karşılaşılmaktadır. Bu sistemde malikâne kısmı yerel aristokrasi mensuplarının ve divani kısmı devlete ait olan kısımdır. Buradaki malikâne ve divani ayrımı gelir üzerinden yapılan bir ayrımdır (Moutafchieva, 1988:63).

Bütün bunlar sonucunda, tımar sahibinin belirli bir tımar bölgesi üzerinde siyasi ayrıcalıklarının bulunduğu zaman sürecinde köylüler ile girdiği ilişkiler, basitçe devletin memuruyla reaya arasındaki ilişkiye indirgenmemelidir. Tımar sahibinin köylünün hareketliliği üzerindeki sınırlayıcı gücü, vergi toplamaya yönelik ayrıcalığı, köylünün toprağını devretmesi durumunda bu devir işlemine onay verme ya da vermeme yetkisinin bulunması, köylü üzerinden ‘sahib-i raiyyet’ olması sebebiyle elde edebildiği gelirler vb. siyasi ayrıcalıklar tımar sahibinin köylü üzerinde bir güç olduğunu göstermektedir. Tımar sahibinin daha fazla gelir elde etmeye yönelik arzusunun merkezi devletin yayılım pratikleriyle olan bağlantısı koptuğu zaman görüldüğü üzere tımar sahipleri, köylü

üzerindeki siyasi zor uygulama kapasitelerine dayanarak daha fazla artık elde etmeye çalışmaktadırlar. Bu durum, köylülerden devlete giden şikâyet dilekçelerinde görülmektedir. Devletin bu olaya müdahale etmeye yönelik pratikleri, tımar sahipleri ile devletin karşı karşıya geldiği bir ortama neden olmuştur (Faroqhi, 2020:320-1).

Bu aşamada, Osmanlı feodalizminin tarihsel koşullarından birine dikkat çekmek gerekir. Tımar sahibinin geniş bölgelere ‘sahib-i arz’ sıfatıyla sahip olduğu örnekler çoğunlukta değildir; tımar sahipliği, küçük toprak sahibi köylüler tarafından işlenen birbirinden ayrı toprakların birer kombinasyonudur (Moutafchieva, 1988:54). Örnek görece geç bir tarihte olmak üzere, 1572-3 yıllarında Manisa sancağındaki tımar sahipliğinin konumu, tımar sahiplerine yönelik belirttiğimiz durumu ortaya koymaktadır. Manisa’da tımar sahipleri 58’i tek bir köyde, 17’si iki köyde, 15’i tüm bir köy ve 4 tanesi ise tüm bir köyle birlikte bir başka köyde de hissesi olan kimselerdir (Barkey, 2021:136). Bir başka örnek, Güney Arnavutluk Leshnitsa köyündeki durumu ortaya koymaktadır. Bu köyde, tımarlar parçalı bir yapı teşkil etmektedir. Köyde, sekiz farklı tımar sahibi vardır; ayrıca bu tımar sahiplerinin başka köylerde de tımarları bulunmaktadır (Moutafchieva, 1988:35).

Tımar sisteminin yerli aristokrasilere karşı mücadele çerçevesinde gelişen bir sistem olduğu daha önce ifade edildi. Tımar sisteminin bu gelişim sürecinden sonraki dönemlerinde, bu sistemde devamlılığın nasıl sağlandığı önemli bir sorundur. Tımar sahibinin oğlunun babasından kalan tımarla ilişkisi nedir veya bir tımar nasıl elde edilir, tımar sahipliğinin devamlılığı veya miras olarak kalmasına ilişkin sorunlar, tımar sisteminin devamlılığının sağlanması bakımından önemli noktalardır. Tımar sahibinin oğluna, babasından kalan tımarından daha küçük bir tımar verilmektedir. Bu şekilde, tımar sahibi kimseler arasında değişimin sağlanması amaçlanmaktadır. Ancak babasının tımarından daha az gelirli tımar elde eden tımarlı sahibinin oğlunun gelirinde ciddi düşüşler yaşanabilmektedir. Bu durumun tımarlı sipahinin oğlunu sistem içinde tutmak bakımından sorun yaratma ihtimali vardır.

Tımar sistemine askeri sınıf dışından kimselerin katıldığı durumlarla karşılaşılabilir. Reayadan kimsenin tımar sistemine katılabilmesinin bilinen en önemli yolu, reayanın katıldığı savaşta başarı göstermesidir. Bazı durumlarda, şehzadeler

arasındaki taht mücadeleleri kapsamında tımar tahsisi vaadinde bulunulduğu olmaktadır. Ayrıca bir tımar sahibinin savaşlarda başarı göstermesi durumunda tımarını genişletme şansı vardır (Moutafchieva, 1988:23). Tımar sisteminde askeri güç, zenginliğin önemli bir kaynağıdır (İnalçık, 2020:45). Bu durum, Osmanlı devletinin sınırlarını genişletme sürecindeki en önemli motiflerden biridir. Tımar sahiplerinin çıkarlarını merkezi devlet faaliyetleriyle bir görmesi durumunda iki grup arasında bir birlikteliğin var olduğu görülmektedir. Örneğin, on altıncı yüzyılda Osmanlı devletinin Kıbrıs'a yönelik genişlemesi sonucunda, adaya 3000 tımarlı sipahinin yerleştirildiği görülmektedir (İnalçık, 2017:192). Feodal dönemde toprak sahiplerinin gelirlerini arttırmaya yönelik önemli bir alan olarak savaş, Osmanlı feodalizminde de önemli bir gelir arttırma aracı olarak varlığını korumaktadır.

Tımarlara ilişkin bir sınıflandırma, serbest tımarlar ve serbest olmayan tımarlar biçimindedir. Sancakbeyleri, bir serbest tımarın iç işlerine karışmamaktadır. Serbest tımar sahipleri, bütün vergilerden bağışık olmak kaydıyla ve başka hiçbir yükümlülüğe girmeksizin her 5000 akçe için devlete 'cebellü' denilen donanımlı bir asker sağlamak zorundadır. Çoğunlukla idari veya askeri başka görevleri de olan bu tip tımarların sahibi kimseler, tımarlarının başında olmadıklarından vergileri toplamak için birtakım kimseleri görevlendirmektedirler (Oyan, 2016:48).

Tımar sistemindeki kimseler açısından tımarların değeri bakımından farklılıklar gözlemlenmektedir. Bir tımar sahibi için ortalama tımar geliri 5000 akçedir. 1534 yılı Rumeli bölgesindeki 11.588 tımarın gelirleri bakımından dağılımına baktığımız zaman, tımarların %77,4'nün 6000 akçe gelir seviyesinden aşağıda olduğu görülmektedir. %39,2'lik kısım 3000 akçe gelirden daha düşük tımarlar; %38,2'lik kısım 3.000-5.999 akçe arasında gelire sahip olan tımarlar; %19,2'lik kısım 6.000-19.999 akçe arasından gelire sahip olan tımarlar; %3,3 zaimlere ait olan tımar bölümüdür (Oyan, 2016:52). Tımar sahipleri arasındaki hiyerarşik yapı önemli bir konudur. Çünkü daha sonra görüleceği üzere tımar sisteminde yükselme yollarının tıkanması ve az gelir getiren tımarları bulunan tımar sahipleri, gelirlerini arttırmak bakımından diğer tımar sahiplerine nazaran dezavantajlı bir konumda bulunmaları nedeniyle tımar sahipleri arasındaki huzursuzluğun kaynağı olarak dikkat çekmektedir. Tımar sahipleri arasındaki hiyerarşik

yapının etkisi nedeniyle zengin tımar sahipleri ile daha az geliri olan tımar sahiplerinin toplumsal huzursuzluklara ilişkin ortaya koydukları tepkiler farklılık göstermektedir.

Sonuç olarak Osmanlı feodalizmine ilişkin olan tartışmaları, feodal toplumsal mülkiyet ilişkilerinin dinamik işleyişini göz ardı etmeden değerlendirmek gerekmektedir. Toplumsal sınıflar yukarıda aktarılan toplumsal mülkiyet ilişkileri ve sınıf yapısı çerçevesinde kendilerini yeniden üretme faaliyetlerinde bulunmaktadırlar. Feodalizmin krizi olgusu, ortaya çıktığında hem yukarıda aktardığımız sınıf yapısındaki değişimleri gözleme fırsatı olacak hem de aktarılan toplumsal mülkiyet ilişkilerinin toplumsal sınıfların birbirinden farklı stratejiler oluşturmaları üzerindeki etkisi görünür kılınacaktır. Osmanlı devletindeki toplumsal sınıflar, feodalizmin krizini aktarılan toplumsal mülkiyet ilişkileri kapsamında deneyimlemektedirler. Toplumsal mülkiyet ilişkilerinin dinamik işleyişi sonucu ortaya çıkan gelişmeler, Osmanlı feodalizminin krizi olgusunu anlamlandırmaya yardımcı olacaktır. Bu ifade, ekolojik kriz, jeopolitik gelişmeler vb. gelişmelerin etkisiz olduğu anlamına gelmemektedir. Tam tersine, bu tarz gelişmelerin toplumları etkileme biçimine ilişkin bir çerçeve çizme çabası amaçlanmaktadır. Bu tezde, Osmanlı toplumsal yapısının canlı, faal ve dinamik bir işleyişi olduğunu savunulmaktadır. Bu bakımdan, Osmanlı devleti ekolojik, jeopolitik veya Avrupa'daki birtakım gelişmelerden pasif bir biçimde etkilenen bir yapı olarak değil tam tersine dışsal olduğu ifade edilen gelişmelerin topluma etki derecesini belirleyen toplumsal mülkiyet ilişkileri bağlamında ele alınacaktır.

2.2. TOPLUMSAL MÜLKİYET İLİŞKİLERİ ÇERÇEVESİNDE OSMANLI FEODALİZMİNİN KRİZİ

Osmanlı devletinin on altıncı yüzyıldaki nüfusuna yönelik göstergeler, bütünlüklü ve düzenlenmiş bir biçimde bulunmamaktadır. Osmanlı devletinin demografisine yönelik değerlendirmelerde bu noktayı akılda tutmak gerekir. Ancak bu bahsettiğimiz durum sonrasında nüfus göstergeleri bakımından tamamen bir bilinmezlik içinde bulunduğu düşünülmemelidir. Bu çalışma açısından önemli olan, Osmanlı devletinin uzun dönemli nüfus hareketliliğine ilişkin verilere ulaşabilmektir. İlgili literatürde, bu konu üzerinde

belirli bir uzlaşmanın var olduğu görülmektedir. Buna ek olarak Osmanlı coğrafyasındaki çeşitli bölgelerin uzun dönemli demografik hareketliliklerine ilişkin değerlendirmelerle birlikte Osmanlı'daki uzun dönemli demografik hareketliliğe ilişkin veriler incelenecektir. Özellikle belirli bölgelere yönelik çalışmaların gösterdikleri ve bazı araştırmacılar tarafından Osmanlı-Akdeniz bağlamında, Osmanlı nüfusuna yönelik yapılan değerlendirmeler, Osmanlı devletinin uzun dönemli demografik hareketliliğine yönelik yorumlar yapılmasını mümkün kılan kaynaklardır.

2.2.1. Osmanlı'da Demografik Hareketlilik

Osmanlı devletindeki uzun dönemli demografik eğilime dikkat çekmek için öncelikle Osmanlı-Akdeniz bağlamında inceleme yapan çalışmaların verilerini dikkate almak gerekmektedir. Ömer Lütfi Barkan, 1520-30 yılları arasındaki dönemde yapılan sayıma dayanarak Osmanlı devletinin nüfusuna yönelik bir değerlendirme yapmaktadır. Buna göre Anadolu'nun nüfusu 2.727.170 kişi, Karaman'ın nüfusu 728.510 kişi, Zülkadriye'nin nüfusu 347.315 kişi, Rum'un nüfusu 869.600, Rumeli'nin nüfusu 5.202.285 kişi ve İstanbul'un nüfusu 400.000 kişi olarak işaret edilmektedir (Toplam= 10.274.880 kişi). Barkan, bu sayılara haneleri '5' emsaline göre değerlendirdiği zaman ulaştığını belirtmektedir (Barkan, 2000:1412). Fernand Braudel, Barkan'ın değerlendirmelerinden de faydalandığı çalışmasında, Osmanlı'nın nüfusuna yaklaşık olarak I.Süleyman dönemi (Barkan'ın belirttiği dönemle aynı dönem) 12-13 milyon ve 1580'li yıllara gelindiği zaman yaklaşık olarak 18 milyon sayısını işaret etmektedir (Braudel, 1993:494). Ancak Braudel'in Osmanlı coğrafyasına yönelik değerlendirmesinde coğrafyayı hangi bölgelerle sınırladığı belirgin değildir. Bu farklılığa ve belirsizliğe rağmen Braudel'in ve Barkan'ın Osmanlı devletinin uzun dönemli demografik hareketliliğine yönelik ifadeleri, aynı durumu işaret etmektedir: Osmanlı devleti, on altıncı yüzyıl boyunca önemli bir oranda nüfus artışı yaşamıştır. Barkan, nüfus artış oranının %40'a kadar vardığını belirtmektedir (Barkan, 2000:1417-8). Bir başka çalışmada M.A.Cook, Osmanlı devletinin uzun dönemli demografik eğilimine ilişkin on beşinci yüzyılın son çeyreğine yakın bir tarihten on altıncı yüzyılın sonuncu çeyreğine kadar yaşanan dönemde nüfus artışının varlığını işaret etmektedir (Cook, 1972:11). Yakın dönemli bir çalışmada Faruk Tabak, Osmanlı devletinin on altıncı yüzyıldaki demografik

hareketliliğine yönelik değerlendirmesinde, Barkan ve Braudel'in ortaya koyduğu eğilime benzer bir eğilimi işaret etmektedir. Tabak'ın verdiği örneklerde, Osmanlı coğrafyasında nüfus artışının her bölgede aynı biçimde ortaya çıkmadığı görülmektedir. Örneğin, 1531-1575 yılları arasında Manisa sancağında nüfus %39 oranında artmıştır; 1512-1568 yılları arasında Hamid sancağında nüfus artış oranı %81'dir (Tabak, 2021:261-2). On altıncı yüzyılın son çeyreğine kadar, sınırları belirtilen Osmanlı coğrafyasında demografik artış olduğu görülmektedir (Adanır, 1998).

Osmanlı devletinin on altıncı yüzyılda yaşadığı nüfus artışının hızı, ekilebilir arazilerdeki artış hızını geçmiştir. Bu gelişmeyi toprak/emek oranına yönelik incelemelerde görmemiz mümkündür. Cook'un çeşitli bölgelerde nüfus artışına ilişkin verileri sunduğu tablosunda bu bölgelerdeki ekilebilir tarımsal arazilerdeki artışa ilişkin veriler de bulunmaktadır. Buna göre Osmanlı devletinde belirtilen dönemde yaşanan nüfus artışı oranı topraklardaki artış oranını geçmektedir (Cook, 1972:11). Aynı şekilde, Manisa ve Hamid sancağına yönelik değerlendirmelerde ekilebilir topraklardaki artış oranının oldukça üzerinde nüfus artışı oranlarının varlığı görülmektedir (Tabak, 2021:261-2). Halil İnalçık, Cook'un verilerine dayanarak 1475-1575 yılları arasında nüfus artışıyla ekilebilir arazi arasındaki artış oranının 1475 yılı için 10-10 oranından 1575 yılında 17-12 oranına geldiğini belirtmektedir. Bu artış dinamiğiyle birlikte ortalama köylünün yarım çift büyüklüğündeki tarlası çeyrek çift büyüklüğüne düşmüştür (İnalçık, 2020:27).

Osmanlı devletinin nüfus artışı yaşadığı dönemden sonraki nüfus göstergelerine göre on altıncı yüzyılın son çeyreğinden on yedinci yüzyılın ilk yarısının sonuna kadar önemli bir nüfus azalması yaşandığı gözlemlenmektedir. 1550 yılında Anadolu'nun nüfusu yaklaşık olarak 12 milyon ve Balkanlar'ın nüfusu yaklaşık olarak 10 milyon civarındadır. 1650 yılına gelindiği zaman Anadolu'nun nüfusu yaklaşık olarak 11 milyon ve Balkanlar'ın nüfusu 8 milyondur (Karpas, 2019:72). Bir başka çalışmada, Şebinkarahisar ve Kocaeli özelinde Anadolu'ya da genelleştirilebilir bir biçimde nüfus artışı ve sonrasında nüfus azalmasına yönelik uzun dönemli bir eğilim işaret edilmektedir. Şebinkarahisar'da nüfusun, 1547-1569 yılları arasında biraz arttığı ancak daha sonra on yedinci yüzyılın başında 1547 yılındaki nüfus seviyesinin biraz üzerinde olduğu belirtilmektedir. Kocaeli'nde ise nüfus artışından sonra tam anlamıyla bir azalma yaşandığı görülmektedir

(Erder & Faroqhi, 1979:334-5). Kuzey Orta Anadolu bölgesine yönelik bir çalışmada, bölgenin on altıncı yüzyıldaki nüfus artışından sonra demografik basıncın etkisine girdiği görülmektedir. On altıncı yüzyılda Amasya örneğinde yaşanan kırsal nüfus yoğunluğu, bir daha yirminci yüzyılda kadar bu bölgede gözlemlenememektedir. Bununla birlikte Kuzey Anadolu bölgesinde görülen demografik basıncın, Osmanlı devletinin diğer bölgeleri bakımından da geçerli olduğunu düşünmek için soru işaretlerinin olduğu belirtilebilir. Bu soru işaretlerine karşın Osmanlı devletinin on altıncı yüzyıl boyunca bir bütün olarak nüfus artışı yaşadığını ileri sürmek mümkündür (Özel, 2004:196). Araştırmalarda demografik basıncın Osmanlı'nın diğer bölgelerindeki varlığına yönelik şüphe, diğer bölgelere yönelik değerlendirmeler eşliğinde giderilebilecek bir şüphedir. Tarımsal toprakların parçalanması, ormansızlaşma vb. görüntüler üzerinden Osmanlı'nın bir tür demografik basıncın etkisine girdiğini söylemek mümkündür. Dolayısıyla Osmanlı devletinin, nüfus artışının takip eder biçimde Malthusçu döngü çerçevesinde nüfus azalması yaşadığı görülmektedir (Basihos, 2018).

2.2.2. Osmanlı'da Ekolojik Hareketlilik

Faruk Tabak, Akdeniz coğrafyasındaki gelişmelere yönelik kitabında, on altıncı yüzyılda Osmanlı devletinin yaşadığı gelişmelerin neden sonuç ilişkilerinin varlığını işaret etmektedir. Bu bakımdan Osmanlı devletinin on altıncı yüzyıldaki yaşadığı gelişmeler, şu üç dinamiğin varlığıyla açıklanmaktadır: 1) Dünya ekonomisinin asırlık ritimleri, 2) Dünya sisteminin hegemonyasının döngüleri, 3) Doğal dünyanın ekolojik nabızları (Tabak, 2021:49). Tabak'ın ortaya koyduğu çerçevenin birinci bölümde eleştirisi yapılan ticarileşme modeli kapsamında olduğu görülmektedir. Bununla birlikte Tabak'ın ekolojik nabızlara yönelik değerlendirmeleri, Osmanlı'da tarımsal üretime ilişkin sonuçlar çıkartmayı mümkün kılmaktadır. Osmanlı topraklarında on beşinci yüzyılın ikinci yarısından on altıncı yüzyılın ikinci yarısına kadar var olan ormanların azaldığı görülmektedir. Bu gelişmenin birinci nedeni, verili tarihsel zaman diliminde yaşanan nüfus artışı ve bununla birlikte tarımsal arazilerin genişlemesidir. İkinci neden, göçebelerin yerleşikliğe geçmeleri veya hayvan otlatılması için arazilerin açılmasıdır (Tabak, 2021:259-60). Nüfus artışıyla birlikte mevcut tarım arazilerine yenilerinin

eklenmesi sürecinde genellikle daha verimsiz olan toprakların tarıma açıldıkları görülmektedir (Özel, 2018:103).

Orta Çağ iklim optimumu olarak adlandırılan ekolojik durum, 1450-1550 yılları arasında nüfus artışını açıklamak için önemli bir faktör olarak değerlendirilebilir. Bu dönemde ovalara yerleşen köylüler, ovaların sunduğu fırsatlardan faydalanmaktadır. Bu dönemin sonuna doğru iskân hızında ilk başta bir azalma daha sonra kesilme gözlemlenmektedir (Tabak, 2021:39). Orta Çağ iklim optimumunun bitmesinden sonra alçak arazilerden çekilmenin doruğa çıktığı zamanda (Küçük Buz Çağı)⁴ bu alçak arazilerden faydalanmak isteyen kesimler arasında mücadeleler başladığı görülmektedir. Bu bölgelerin geniş kitlelerin yaşamasına uygun halden çıkması, bu alanların insan faaliyetlerine tamamen kapandığı anlamına gelmemektedir. Boş kalan alanları otlak olarak kullanmaya çalışan topluluklar, sulak alanların fırsatlarından faydalanmaya çalışan kırsal üreticiler ve koşullar olgunlaştığında bu toprakları kullanılabilir hale getirerek kendi topraklarını genişletmek isteyen mülk sahiplerinin faaliyetleri birbirleriyle karşı karşıya gelmektedir (Tabak, 2021:271-5). Buraya kadar aktarılanlar sonucunda, ekolojik faktörün önemli değişken olduğu görülmektedir. Ancak toplumsal değişimleri açıklamak bakımından tek başına yeterli değildir. Ekolojik faktör, tarımsal toplumlar için önemli bir faktördür ancak ekolojik faktörün toplumsal değişimlere yol açma gücünün derecesinin belirleyen faktör, toplumsal sınıfların mevcut mülkiyet ilişkilerinde oluşan sınıf yapısıdır. Ekolojik nedenlerle ekilebilir durumdan çıkan topraklar üzerindeki mücadele, bu sınıf yapısının dinamik bir biçimde işlediğinin örneğini ortaya koymaktadır. Dolayısıyla Osmanlı devletinin on altıncı yüzyıl ve on yedinci yüzyılın ikinci yarısına kadar yaşadığı gelişmeleri tek başına ekolojik faktör ile açıklamak yeterli değildir. Görüleceği üzere Osmanlı devletinin farklı bölgelerinde 1550 yılını geçtikten sonra da nüfus artışları görülmektedir. Nüfus artışları, hızı ve miktarı bölgeden bölgeye değişmekle birlikte yaklaşık olan 1580'li yıllara kadar devam etmektedir. Ek olarak Orta Çağ iklim optimumunun etkisinin hissedildiği dönemin sonlarına doğru tarımsal arazilerin

---

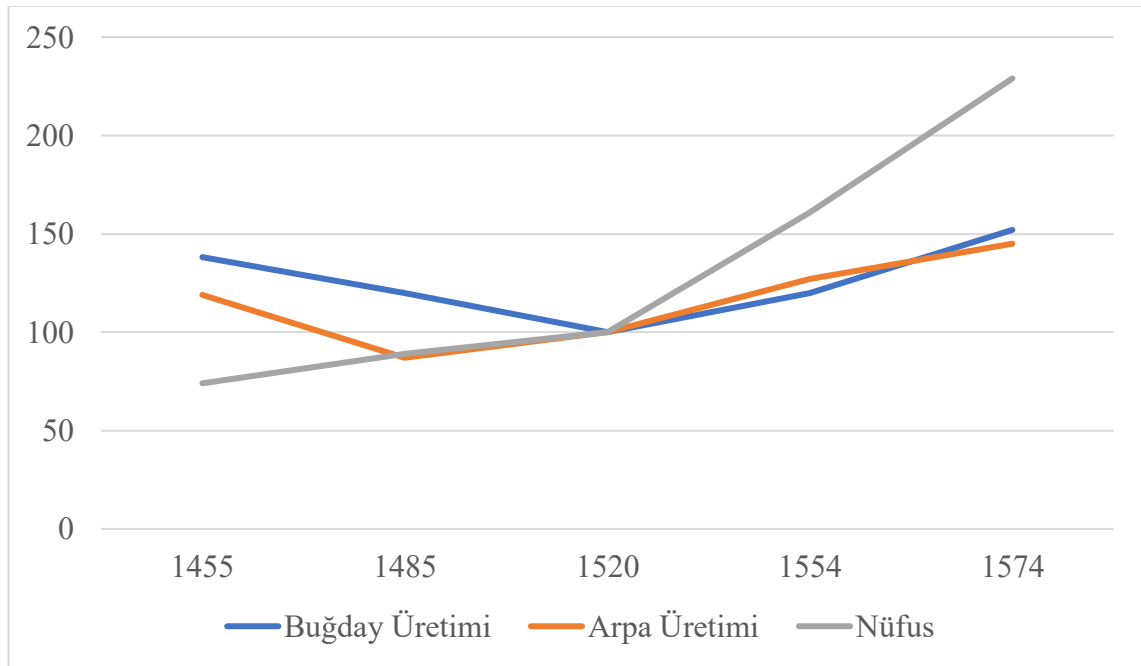
⁴ Sam White, Küçük Buz Çağı (*Little Ice Age*) ile on altıncı ve on yedinci yüzyılda Osmanlı'da yaşanan toplumsal gelişmeler arasındaki bağlantıya odaklanmaktadır (White, 2011)

genişleme hızının durmasının, yukarıda belirtilen tarımsal arazilerin genişleme hızına ilişkin verilerle uyumlu olduğunu belirtmek gerekmektedir.

2.2.3. Tarımsal Alandaki Eğilimler

Osmanlı toplumunun on altıncı yüzyılda yaşadığı hızlı nüfus artışı sonucunda, tarımsal topraklarda genişleme ve tarımsal üretimde artış gözlemlenmektedir. Ancak tarımsal toprakların genişleme hızı ve tarımsal üretimdeki artış hızı nüfus artış hızının arkasında kalmaktadır. Örneğin, 1502-1584 yılları arasında Akşehir bölgesinde nüfus artışı gözlemlenmektedir. Bu nüfus artışı ve tarımsal arazilerin genişlemesiyle birlikte 80 yıllık dönemde dönüm başına düşen hububat üretiminde azalışlar görülmektedir (Ertürk, 2011:533). Bununla birlikte başka bölgelerde de on altıncı yüzyılın sonuna gelindiği zaman, on beşinci yüzyılın sonu ve on altıncı yüzyılın başına göre tarımsal üretkenlikte düşüş gözlemlenmektedir (Orbay, 2017:818; Öz, 1997:88). Bir başka örnek olarak İslamoğlu'nun Çorum ve Niksar bölgesine ilişkin tahıl üretimi ve nüfus endekslerini ortaya koyduğu çalışmasına bakmak gerekmektedir. Bu çalışmanın ekler kısmında tablo IV.7.'de belirtildiği üzere Cincife nahiyesinde, 1455-1574 yılları arasında buğday ve arpa üretiminde bazı yıllarda düşüş olmakla birlikte uzun dönemde az da olsa bir artış gözlemlenmektedir. Ancak yukarıda aktarılan örneğe benzer olarak bölgenin nüfus artışı buğday ve arpa üretimindeki artışın oldukça üzerinde gerçekleşmiştir. Cincife nahiyesinde gözlemlenen bu durum (Şekil 2.) araştırmacının aktardığı diğer nahiyelerde de gözlemlenmektedir (İslamoğlu, 2018:260). İznik nahiyesinde de nüfus artışına rağmen buğday ve arpa üretiminde azalma görülmektedir (Faroqhi & İslamoğlu, 1979:413). Bu durum, temel olarak ifade ettiğimiz döngünün geçerliliğini işaret etmektedir. Fakat demografik faktörü tek başına yeterli açıklama birimi olarak görmemek gerekir. Araştırmacıların ifade ettiği üzere on altıncı yüzyılda ekolojik, jeopolitik ve teknolojik bazı değişimlerin sonucunda köylü üretiminde baklagiller ve darı gibi yeni ürünlerin veya bağcılık gibi faaliyetlerin ortaya çıkmasıyla karşılaşmaktadır (İslamoğlu, 2018:234-5; Tabak, 2021:236). Ancak bu gelişmeleri devletin ve tımar sahiplerinin tarımsal üretim üzerindeki denetimlerini dikkate almadan değerlendirmemek gerekir. Doğrudan üretici köylünün üretim tekniğinde devletin ve tımar sahibinin izni olmadan bir değişiklik yapması mümkün değildir (Aytekin, 2022:236; Haldon, 1993:170). Ayrıca, tarımsal

üretimdeki bu tip yenilikleri, feodal dönemde teknolojik geliştirmelerin yapılmasına yönelik sürekli bir eğilimin varlığı ve teknolojik yeniliklerin yayılım hızına ilişkin faktörleri dikkate alarak değerlendirmek gerekmektedir. Bütün bunlar çerçevesinde, ilgili verilerin ortaya koyduğu üzere Osmanlı'da nüfus artışı yaşanan bölgelerde nüfus artış hızının gerisinde kalan bir tarımsal üretimle karşılaşmaktadır. Osmanlı'da tarımsal üretim, nüfus artış hızının gerisinde kalarak bir noktadan sonra doğrudan üreticilerin kendilerini yeniden üretme imkânlarını tehdit eder bir seviyeye gelmiştir. Aynı nedenden dolayı köylülerden elde ettikleri gelirleri azalan feodal yönetici sınıftan kesimlerin de kendilerini sınıf olarak yeniden üretmek açısından sorunlarla karşılaştığı görülmektedir. Tımar sahiplerine yönelik değerlendirmelerde bu sorunların nelere yol açtığı görülecektir.

Şekil 2. Cincife Tahıl Üretimi ve Nüfus Endeksleri⁵

Kaynak: İslamoğlu, H. (2018). Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü. İstanbul: İletişim Yayınları.

⁵ Bahsedilen diğer nahiyelerdeki (Venk, Kafirni, Çorumlu, Karahisar-ı Demirli, Katar, Niksar, Karakuş ve Felis) durum da bu örnekteki benzerdir. Yıldız nahiyesinde ise nüfus artışına karşın buğday ve arpa üretiminde hiç artış yaşanmamıştır (İslamoğlu, 2018:260).

Osmanlı devleti sınırlarındaki göçebelerin tarımsal kitleye kazandırılmasına yönelik düzenlemelerle karşılaşmaktadır. Burada hem daha önce göçebeler tarafından kullanılan toprakların tarımsal arazilere katılması hem de göçebelerin çeşitli nedenlerle Osmanlı devletine karşı güçlerin odak noktası olması etkili olmuştur. Göçebeleri köylülüğe geçmeye zorlamak amacıyla daha önceki zamanda alınan koyun vergisinin arttırıldığı görülmektedir. Koyun vergisi, göçebeliğin kendinin yeniden üretmesini engelleyici bir biçimde alınmaya çalışılmaktadır. Tarımsal üretime geçen göçebelerin kontrolünün sağlanması ve aynı zamanda tarımsal üretime geçen eski göçebelere daha fazla artık elde edilmesi bu teşvikin arkasındaki motif olarak görülebilir (Lindner, 2000:96; 98; 104-5; 146).

Osmanlı'da nüfus artış hızının gerisinde kalan tarımsal arazilerin genişlemesi eğilimiyle birlikte mevcut tarımsal toprakların nüfus artışı sonrasında miras yoluyla parçalanması dinamiğiyle karşılaşmaktadır. Hatırlanacağı üzere doğrudan üretici köylü, toprağı ömür boyu kullanmak üzere kiralamaktaydı. Köylünün ailesiyle birlikte üzerinde üretim yaptığı toprak, çoğu zaman yarım çift boyutunda veya yarım çiftten de azdı. Köylü ailelerinin nüfusunun artmasıyla birlikte köylerdeki köylülerin kullanımındaki çiftliklerin bir sonraki nesilde küçülmeye başladığı gözlemlenmektedir. Akşehir sancağındaki kazalara yönelik araştırmada çift sayısındaki azalma ve nim-çift sayısındaki artış gözle görülür bir biçimde dikkat çekmektedir. Örneğin, Akşehir sancağında Ilgun kazasında 1502 yılında 308 tane çift varken, 1584 yılında 87 tane çift vardır. Aynı kazada 1502 yılında 416 tane nim-çift varken, 1584 yılında 864 tane nim-çift vardır (Ertürk, 2011:525). Aynı şekilde, Rum vilayetindeki⁶ köylü topraklarının durumuna bakıldığı zaman, toprakların parçalanmasına veya topraksız kalmaya ilişkin bir eğilim gözlemlenmektedir (İslamoğlu, 2018:135-137).

Toprakların bölünmesi sonucunda toprak üzerinde üretimine devam eden köylülerin daha az ürün elde ettikleri görülmektedir. Yukarıda belirtilen tarımsal üretimin düşüşü olgusu, tarımsal toprakların bölünmesi olgusundan bağımsız ele alınamaz. Tarımsal toprakların bölünmesi, köyün toplumsal yapılanması üzerinde önemli etkiler doğurmaktadır.

---

⁶ 1520-30, 1554 ve 1574-76 yıllarına ilişkin veriler.

Köylüler için toprağın yeterli ürün vermemesi ve aynı zamanda feodal yönetici sınıfın farklı katmanlarından gelen vergi talebi, köylülerin kendilerinin yeniden üretimini sağlamaları üzerinde baskı oluşturmaktadır. Bu nedenle köylüler kendilerinin varlığını devam ettirmek amacıyla çeşitli yollara başvurmuşlardır. Bunlardan biri, üretimde kullanılan emeğin yoğunlaştırılmasıdır. Köylülerin vergi baskısı, toprakların parçalanması, ekolojik baskılar vb. nedenlerle bu yola başvurdukları görülmektedir. Bu şekilde, tarımsal üretimde harcanan vakit artırılmaktadır. Ancak emeğin yoğunlaştırılması yoluyla tarımsal ürün arzının artırılmasına yönelik uğraşlar, tarımsal teknolojinin sınırlarına dayanmaktadır. Tarımsal alanlarda gübrelemeye yönelik yeni ürünlerin veya ekilmeye yönelik yeni ürünlerin kullanıldığı görülmekle birlikte bu ürünlerin kullanımının ne kadar yaygınlaşabildiği önemli bir soru olarak ortada durmaktadır. Eldeki verilere göre Osmanlı tarımsal üretim verimliliğinde on altıncı yüzyıldan on dokuzuncu yüzyıla kadar ciddi bir değişikliğin olduğu görülmemektedir (Ertürk, 2011:528). İslamoğlu, köylülerin emeğinin yoğunlaştırılmasına dikkat çekmektedir. Fakat uzun dönemli vergi mükellefi başına buğday ve arpa üretimine yönelik ortaya koyduğu verilerde vergi mükellefi başına düşen arpa ve buğday üretiminde düşüş gözlemlenmektedir. Örneğin, Cincife nahiyesinde vergi mükellefi başına düşen arpa ve buğday üretiminde kile cinsinden 1520 yılından 1574 yılına kadar bir azalma gözlemlenmektedir. Bu durum, tablo IV.16'da belirtilen diğer nahiyelerde de geçerli olan bir durumdur (İslamoğlu, 2018:271). Bu nedenle emeğin yoğunlaştırılması türünden eylemlerin belirli bir noktaya kadar ihtiyacı karşıladığı görülmektedir. Özellikle bir noktadan sonra tarımsal toprakların, üzerindeki insanları doyuramayacağı bir noktaya gelmesi durumunda köylülerin ne tür davranışlar içerisine gireceği önemli bir soru olarak ortada durmaktadır.

Osmanlı'da eldeki verilere göre nüfus artışı gerçekleştikçe 'çift' olarak ifade edilen toprakların parçalandığı görülmektedir. Toprakların parçalanmasıyla birlikte toprak üzerinden geçimini sağlayamayan köylüler kendilerini yeniden üretme bakımından sorunlar yaşamaktadırlar. Yaşanan sorunlara karşı köylülük içerisinde bulunan çözümlerden bir başkası, köylünün toprağını terk ederek güvenli bulduğu mekânlara göç etmesidir. Bu mekânlardan bir tanesi dağ köyleridir. Köylülerin dağ köylerine yönelik kaçıışı, toplumsal karışıklıkların olduğu bir ortamda güvenliklerini sağlamaya yönelik

isteklerinin bir işaretidir. Bu nedenle özellikle Anadolu'nun bazı yerlerinde on altıncı yüzyılın başlarında görülmeyen yerleşim yerlerinin on altıncı yüzyılın sonu ve on yedinci yüzyılın ilk yarısında gözlemlenmeye başlaması dikkat çekicidir (Faroqhi & Erder, 1979:324). Köylülerin köydeki kaynakların yetersizliği sonucunda buldukları çözümlerden bir başkası, huzursuzluklarına yönelik tepkiyi kapıkullarının ordusuna yazılarak göstermektir (Akdağ, 2019:67). Köylülüğün kendisinden geleneksel olmayan ve kendilerine zarar verecek bir biçimde elde edilen vergilerin ortaya çıkması karşısında başvurduğu bir başka yöntem ise kadıya şikâyet ederek merkezi devletin olaya müdahale etmesini talep etmektir (Akdağ, 2019:105). Köylülerden gelen taleplerin sonucunda köylülüğün yaşadığı sorunlara çözüm olması amacıyla köylülerin 'il erleri' biçiminde silahlanmalarına izin verilmiştir (Akdağ, 2019:168; Barkey, 2021:228). Köylüler buna dayanarak kendilerinden vergi almaya çalışan yöneticilere karşı çıkmaya başlamıştır. Bu noktada, tarımsal gelirler üzerindeki mücadele çerçevesinde, köylülerin şikayetlerini merkezi devlete ileten kadınının da yaşanan siyasal mücadelenin taraflarından biri olduğunu belirtmek gerekir. Çünkü Çorum örneğinde görüldüğü üzere kadının bizzat kendisinin birçok evi, atı ve devesi hatta bir tane de kölesi bulunmaktadır (Faroqhi, 2021:323). On altıncı yüzyılın ortasındaki suhte isyanları döneminde kadınların toplumsal mücadelelerde taraf oldukları daha da açık bir biçimde görülmektedir. Bazı durumlarda kadınların isyan eden medrese öğrencilerini destekleyen bir biçimde davrandıkları görülmektedir (Akdağ, 2019:177).

Tımar sahiplerinin ve devletin baskısı altında kalan köylüler, aynı zamanda topraklarının yakınlarında kurulan bazı çiftlik örgütlenmeleriyle de karşılaşabilmektedir. Daha önce bahsedilen tarımsal toprakların parçalanması olgusunun yanında bazı çiftlik örgütlenmelerinin ortaya çıkması dikkat çekicidir. Yeni bir olgu olarak çiftliklerin, daha verimsiz topraklarda ve görece daha geri teknolojilere dayanarak kurulduğu görülmektedir. Çiftliklerin bazılarında tarımsal iyileştirmeler yapılsa bile genel olarak köylünün ve bu topraklardan vergi toplayan kimselerin tarımsal iyileştirme yapmaya yönelik bir baskı altında olmadıkları saptanmıştır (Oyan, 2016:231). Dolayısıyla Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde çiftlik örgütlenmelerinin görülmesi olgusunu, Osmanlı tarımsal ekonomisindeki küçük toprak sahipliğinin geçimlik üretimine dayalı sistemin toptan değişimi olarak görmemek gerekir. Bu çiftliklerde üretim çoğunlukla hayvansal

üretimine dayanmaktadır. On yedinci yüzyıldaki çiftlikler çoğunlukla 30 ile 500 hektar arasında büyüklüklerle sınırlıdır. Çoğunlukla ‘*mevât*’ denen çorak topraklarda kuruldukları görülmektedir. Nitekim, on altıncı yüzyılın son çeyreğinden itibaren başlayan bütün bu kriz dönemi geçtikten sonra dahi köylülerin geçimlik üretimi üzerinden işleyen tarımsal ekonominin varlığını devam ettirdiği görülmektedir (İslamoğlu, 2018:251-2; Tabak, 2021:233; 304). On altıncı yüzyılda yaşanan değişimler, büyük köylü üreticilerin küçük köylü üreticileri yuttuğu ve tarımsal topraklarda geniş köylü kesimi için topraktan koparılma sürecinin gerçekleştiği bir şekilde sonuçlanmamıştır (İslamoğlu, 2018:254). Doğrudan üreticinin geçimlik aracı olan toprağa bağlılığının devam etmesi sonucunun ortaya çıkmasında, devlet-tımar sahibi-köylü üçgeni içerisindeki mücadelenin olumsal gelişmelerinin etkisi vardır. Toplumsal sınıflar arasındaki mücadele, toplumsal sınıfların mülkiyet ilişkilerindeki görece güçleri çerçevesinde ilerlemektedir. Tımar sahiplerinin köylülerden daha fazla vergi elde etmesine yönelik eylemlerinin, hem devletin geçmişten gelen kontrol gücü hem de köylülerin tımarlı sipahilere yönelik tepkisi sonucunda engellendiği görülmektedir. Köylülerin kendilerinden daha fazla vergi elde edilmesine yönelik tepkileri aynı zamanda kapıkullarının faaliyetlerine karşı bir hale de bürünebilmektedir. Bunun sonuçlarından biri, merkezi devletin 1599-1603 yılları arasında oluşan çiftliklerin bir kısmını tasfiye etmesi olarak görülebilir. Ancak şunu unutmamak gerekir ki çiftlik meselesi kökü daha eskilere dayanan bir meseledir (Akdağ, 2019:66).

Doğrudan üretici olan köylüler üzerindeki vergi yükünü arttıran önemli gelişmelerden bir başkası, gelirleri azalmaya başlayan kapıkullarının Anadolu’ya yayılması sürecidir. Tımar sahipleriyle kapıkulları arasındaki bir mücadelenin her iki grubun da gelir kaynağı olarak gördüğü köylüler üzerinde önemli etkilere yol açması kaçınılmazdır. Bu mücadele çerçevesinde, köylüler üzerinden daha fazla gelir elde edilmeye çalışılmaktadır. Köylülerin birçok durumda geleneksel olmayan vergiler veya yükümlülükler talebinde olan kimseleri şikâyet ettikleri veya onlara tepki gösterdikleri görülmektedir. Bununla birlikte nüfus artışı sonrasında topraksız kalma tehlikesiyle karşılaşan köylüler, gelirlerinin azalmasına tepki olarak tımar sahipleri, sancakbeyleri veya beylerbeylerinin yanında sekban ordusu biçiminde bir oluşuma kaynaklık edebilmektedir. Ancak bu grupların düzenli birlikler olduğunun düşünülmemesi gerekir. Özellikle liderlerinin daha

fazla ve büyük tımar taleplerinin karşılanması sonucunda dağılan bu gruplar, küçülerek de olsa köyler üzerindeki nüfuzlarını devam ettirmeye çalışmaktadırlar. Bu noktada şuna dikkat çekmek gerekir ki tımar sisteminde geliri azalan kimselerin taleplerinin çoğunlukla daha fazla geliri olan tımar elde etmek biçiminde olduğu görülmektedir. Deli Hasan ve Karayazıcı örneklerinde görüldüğü üzere Rumeli’de kendisine tımar verilen kimseler elde ettikleri bu tımarın başına gitseler bile arkalarında ‘Celali’ olarak nitelendirilen kimseler kalabilmektedir. Bu kimselerin tımar elde etmeye yönelik istekleri, merkezi devletin ve kapıkullarının siyasetiyle çatışma eğilimi içerisindedir. Bu nedenle olsa gerek, bu kimselere tımar verildikten sonra bile üzerlerindeki kontrolün devam ettirildiği ve sonunda öldürüldükleri örnekler görülebilmektedir (Akdağ, 2019:372-7; Kunt, 2014:21).

2.3. OSMANLI FEODALİZMİNİN KRİZİ: DEĞİŞİM Mİ ÇIKIŞ MI?

Brenner, feodalizmin krizi sonrasında iki temel yolun ortaya çıktığını belirtmektedir. Birinci yol, feodal toplumların kriz ortamından feodal hiyerarşinin değişerek de olsa yeniden kurulabildiği bir şekilde çıktıkları seçenektir. Buna karşın ikinci yol ise feodal toplumların feodalizmden kapitalizme geçişi yaşadıkları bir seçeneği işaret etmektedir. Demografik modelin Malthusçu döngüye işaret eden yaklaşımında, feodalizmden çıkışı bir diğer ifadeyle feodalizmden kapitalizme geçişi açıklamak amacıyla kapitalizm varsayılmaktadır. Bu yaklaşımda, Avrupa’da feodalizmin krizinin yaşandığı bölgelerde birbirinden farklı sonuçların ortaya çıkmasının nedenlerine yönelik açıklamalar, kapitalizmi varsaymadan yapılamamaktadır. Ancak feodalizmden kapitalizme geçişi, feodal toplumların toplumsal mülkiyet ilişkilerine ve feodal toplumlardaki sınıf yapıları arasındaki farklılıklara odaklanarak açıklamak mümkündür. Bu şekilde, kapitalizmi varsaymadan kapitalizm veya feodalizmin krizi açıklanabilir.

2.3.1. Kriz Döneminde Toplumsal Sınıfların Faaliyetleri

Osmanlı devletinde feodalizmin krizi olgusu, Osmanlı feodal sınıf yapısının kriz öncesi dönemden değişiklikler gösterdiği ancak feodal toplumsal mülkiyet ilişkilerinin

devamlılığının sağlandığı bir yapının oluşumuyla sonuçlanmıştır. Feodal yönetici sınıflar arasındaki mücadeleler ve sınıf yapısı içindeki dengenin değişmesi, doğrudan üretici köylülerin topraktan kopartılması ve daha sonrasında artı-değer elde etme ilişkisinin iktisadi zora dayandığı ilişki bütününe ortaya çıkarmamıştır. Osmanlı'da merkezi idarenin görece gücünün zayıflaması ve kapıkullarının daha fazla güçlenmesi olgusu, toplumsal mülkiyet ilişkilerinin özü bakımından bir değişiklikle sonuçlanmamaktadır. İlerleyen kısımlarda, Osmanlı devletinin sınıf yapısında yaşanan değişimlerin ne anlama geldiği ve neden feodalizmden çıkış yerine feodalizmin değişiminin gerçekleştiği açıklanacaktır.

On altıncı yüzyılın ikinci yarısından itibaren etkilerini göstermeye başlayan krizle birlikte gelirleri azalan⁷ toplumsal sınıflar, gelirlerini arttırmaya yönelik faaliyetlerde bulunmaktadır. Osmanlı yönetimi, 1600 yılı dolaylarındaki gibi taşra yöneticileri veya tımar sahiplerinin köylülerden daha fazla gelir elde etmeye yönelik çabalarının merkeze şikâyet edildiği durumlarda, padişahın köylülüğün koruyucusu olduğuna yönelik söylemi ortaya koymaktadır (Faroqhi, 2021:295). Osmanlı devleti, gelirleri toplamak bakımından diğer toplumsal sınıflarla çatışma içinde bulunduğundan dolayı doğrudan üreticilerden daha fazla artık elde edilmesine yönelik girişimlerde Osmanlı devletiyle diğer toplumsal sınıflar arasındaki ilişkileri incelemek gerekmektedir. Bu durum, sadece Osmanlı devletine has değildir. Feodal üretim biçiminde devlet, artığın elde edilmesi bakımından toplumsal sınıflarlar ile mücadele içerisinde bulunan bir yapı teşkil etmektedir (Haldon, 1991:52). Osmanlı devleti, azalan gelirlerini arttırmak için vergi sistemindeki olağanüstü dönemlerde alınan vergileri arttırma yoluna gitmiştir. Devletin bu faaliyeti karşısında bunu yapma becerisinden yoksun olan tımar sahiplerinin gelirlerinin azalacağı açıktır. Devletin gelirlerinin azalmasına yönelik aldığı tedbirler karşısında tımar sahipleri de kendi gelirlerini korumaya ve arttırmaya çalışmaktadır. Köylülerin kadılara yaptıkları şikâyetlere bakıldığı zaman, tımar sahiplerinin azalan gelirlerini arttırmak amacıyla köylülere baskı uyguladığı durumlarla karşılaşılacaktır (İnalçık, 2020:84). Kendisinden daha fazla gelir elde edilmeye çalışılan doğrudan üretici köylüler ise bu baskı altında çeşitli tepkiler verebilmektedirler. Bu dönemde toprakları nüfus artışının da etkisiyle

⁷ Toplumsal sınıfların gelirlerinin azalmasının nedeni olarak fiyatlardaki artış işaret edilmektedir. Ancak fiyatlardaki artış yerine Osmanlı devletinin yükselen savaş harcamaları ve tımarlı sipahilerin tarımsal üretimden aldıkları artığın azalmasına dikkat çeken yaklaşımlar bulunmaktadır (Pamuk, 2001:84-5).

parçalanmış köylüler, kendi geçimlik ihtiyaçlarını karşılamak bakımından sorunlar yaşamaktadırlar (Ertürk, 2011:529). Bu gelişmelerin ışığında toplumsal konumlarından huzursuzluk duyan kimseler, toplumsal karışıklıkların kaynağı durumuna gelmektedir. Toplumsal sınıflar arasındaki gelir paylaşımı üzerinden ilerleyen mücadele çetrefil bir hâl almaktadır. Köylü üretiminde yaşanan aksaklıklar sonucunda gelirleri azalan kesimler, köylülere daha çok baskı uygulayarak gelirlerini arttırmaya çalışmaktadır. Ancak bu yolla köylülerin kendilerinin devamlılığını sağlamaya yönelik kaynaklarına müdahale edilerek tarımsal üretimdeki sorunlar daha da derinleştirilmektedir.

Osmanlı devletinin on altıncı yüzyılda yaşadığı gelişmeler sonrasında ortaya çıkan olaylardan biri olarak ‘Celali İsyânları’ dikkat çekmektedir. Bu konu üzerinde çalışması olan Akdağ, ‘Celali İsyânlarını, Osmanlı düzeninin siyasal ve sosyal koşullarla birlikte değişmeye başladığı bir dönemde (on altıncı yüzyıl) ekonomik olarak darlık içine düşen toplumsal sınıfların birbirleriyle giriştikleri mücadeleler esnasında ortaya çıkan olaylar bütünü olarak değerlendirmektedir. Ehli örf içinde bulunan kimselerin toplumsal konumlarının zarar görmesiyle birlikte köylüler üzerinden daha fazla gelir elde edebilmek için geleneksel olmayan yollara başvurmaları ve bu olaylara müdahale etsin diye gönderilen kimselerin de tam tersine daha fazla gelir elde etmek amacıyla köylü üzerinde daha fazla baskı uygulaması sonucunda toplumsal sınıflar arasında ortaya çıkan mücadeleler, Celali İsyânlarının özünü oluşturmaktadır (Akdağ, 2019:14; 17). Celali İsyânlarının en sert olduğu 1570-1640 yılları arasında Kuzey, Orta ve Doğu Anadolu bölgelerindeki çeşitli yerleşimlerden kaçan birçok insanla karşılaşmaktadır (Özel, 2011:193).

Tımar sahiplerinin savaşa gitmek konusundaki isteksiz oldukları görülmektedir. Devlet, tımar sahiplerini savaşa götürmekte zorlanmaktadır. Bütün bu gelişmeler, merkezi devletin zayıfladığına yönelik işaretler olarak görülmektedir (Akdağ, 2019:294-5). Yine aynı şekilde merkezi devletin emirlerini dinlemeyen yeniçerilerle de karşılaşmaktadır. Yeniçerilerin geri çekilme emrinin aksine davranmaları sonrasında Erzurum’da bir olaya karışmaları, merkezi devletin güç kaybının bir başka işareti olarak değerlendirilebilir (Akdağ, 2019:303). Bütün bu karışıklıklar süresince devlet, tımar sahiplerini cezalandırmaya yönelik düzenlemelerde bulunmaktadır. Bu düzenlemeler çerçevesinde,

tımar sahiplerinin tımarlarının ellerinden alınmaya çalışıldığı ancak bunun başarısız olduğu görülmektedir.

Osmanlı feodalizminin gelişim sürecinde devlet ve tımar sahipleri arasında doğrudan üretici köylüler üzerinden elde edilecek gelirin paylaşımı bakımından bir ilişki ortaya çıkmıştır. Bu ilişki, tarihsel süreç içinde gelişen ve değişen dinamik bir yapı teşkil etmektedir. Osmanlı feodalizminde merkezi devlet ve tımar sahipleri arasındaki artığın paylaşımına yönelik ilişki, artığın temel kaynağı olan tarımsal üretimde yaşanan gelişmeler sonrasında değişim göstermektedir. Osmanlı'da feodalizmin krizi, tarımsal üretimden feodal yönetici sınıflara artık aktarımının sorunlarla yüz yüze geldiği bir dönemdir. Bu dönemde gelirleri azalan feodal yönetici sınıflar, doğrudan üretici köylüler üzerindeki siyasi ayrıcalıklarına dayanarak gelirlerindeki kaybı telafi etmeye çalışmaktadır. Feodal yönetici sınıf içerisinde siyasi ayrıcalıklarına dayanarak köylüleri sıkıştırmak bakımından dezavantajlı olan kesimler, bu süreçte gelirlerinde önemli azalmalar deneyimlemişlerdir. Osmanlı toplumsal yapısında tımar sahipliğine ilişkin hiyerarşinin aşağı kesimlerinde bulunan tımar sahipleri, dezavantajlı kesimlerin başında gelmektedirler. Özellikle merkezi devletin tımar sahipliğine ilişkin yaptığı çeşitli düzenlemeler nedeniyle yükselme ve gelirlerini arttırma umutları tükenen tımar sahipleri, Celâli İsyanlarının toplumsal kaynaklarından birini oluşturmaktadır. 1570-1650 yılları arasında tımarlara yönelik bir inceleme sonucunda aynı tımar üzerinde kalma süresinin arttığı görülmektedir. Bununla birlikte merkezden kimselere (paşalara, çavuşlara, yeniçerilere) tımar verilmesi, köylüler ve levend kesiminden kimselere küçük tımar sahiplerinin aleyhine tımar tahsis edilmesi gibi durumlar, küçük tımar sahiplerinin isyana sürüklenmesine neden olmuştur (Barkey, 2021:100-1). Bu süreçte, devletin de azalan gelirlerini telafi etmek için geleneksel olmayan veya özel durumlarda alınan vergilere sıklıkla başvurmasıyla karşılaşmaktadır. Bütün bu gelir elde etmeye yönelik baskıların muhatabı olan doğrudan üreticiler, çeşitli biçimlerde baskılara yönelik tepkilerini ortaya koymuştur. Osmanlı'da feodalizmin krizinin nedenlerini ve sonuçlarını açıklayabilmek için bu saydığımız toplumsal sınıfların faaliyetlerinin birbirleriyle olan ilişkilerini Osmanlı feodal toplumsal mülkiyet ilişkileri bağlamında değerlendirmek gerekmektedir. Osmanlı'da feodalizmin krizine neden olan çeşitli faktörlerin Osmanlı toplumsal yapısına etki derecelerini belirleyen temel faktör Osmanlı'daki sınıf yapısıdır.

Tarımsal üretimi etkileyen gelişmelerin sonucunda gelir kaynakları etkilenen kesimlerin, Osmanlı feodal toplumsal mülkiyet ilişkilerindeki konumlarına göre ‘çözümler’ ürettikleri görülmektedir. Tımar sisteminin hiyerarşisinde aşağıda bulunan ve gelirleri daha az olan tımar sahipleri, hiyerarşinin yukarısındaki kesimlerin aksine siyasi zora başvurarak gelirlerini arttırmak bakımından daha az araca ve güce sahip kesimdir. Gelirlerinin azalmasına etkileyici bir çözüm bulamamaları sonucunda toplumsal anlamda daha fazla güç kaybına uğramaktadırlar (Akdağ, 2020:652). Tımar sahiplerinin merkezi devletle olan ilişkilerindeki değişimin göstergelerinden biri, I.Süleyman döneminde devletin tımar sahiplerinin tımarlarının fazla gelir getirdiğine yönelik savıyla birlikte tımarları kırpmaya yönelik faaliyetidir. Bunun sonucunda gelirleri azalan tımar sahipleri üzerindeki baskı artmıştır (Akdağ, 2019:53). Tımar sahiplerinin merkezi devletle olan ilişkilerindeki değişimin bir başka göstergesi, tımar sahiplerinin I.Selim döneminde Doğu’ya yapılan seferleri kârlı görmedikleri gerekçesiyle seferden kaçmanın türlü yollarının aramalarıdır (Akdağ, 2020:679). Bu gelişmeyi tımar sistemi içinde tımar sahipleri arasındaki hiyerarşinin varlığını dikkate alarak değerlendirmek gerekmektedir. Tımar sahiplerinin savaşa katılmamaya yönelik taleplerini merkeze ilettikleri zaman bir başka tımar sahibi tarafından şikâyet edildikleri görülmektedir. Bu şikâyet aracılığıyla daha fazla tımar elde etmeyi uman tımar sahipleri vardır. Tımar sistemindeki küçük tımar sahiplerinin manipüle edilmesi ve tımar sistemine kapıkullarının girmesi, tımar sistemini bozan faktörlerdir (Barkey, 2021:93). Dikkat çekici olan bir husus, savaşlara katılmaktan kaçınanlara yönelik bir inceleme sonucunda, Haçova savaşından kaçan tımar sahiplerinin çoğunluğunun 20.000-60.000 akçe arasında tımara sahip olan kimseler olduğu görülmektedir. Savaşa katılmayanların çok az bir kısmı 6.000 akçeden daha az gelire sahip olan tımar sahiplerinden oluşmaktadır (Barkey, 2021:104).

Tımar dağıtımı, merkezi devlet ile tımar sahipleri arasındaki en önemli meselelerden biridir. Tımar sisteminin ortaya çıkış sürecinde, devletin merkezileşmesine katkı sağlayan bir yanı olduğu daha önceki bölümlerde belirtilmişti. Ancak on altıncı yüzyılda merkezi devlet ile tımar sahipleri arasındaki ilişkide, tımar sahiplerinin tımar sistemindeki yükselme yollarını tıkayan gelişmeler gözlemlenmektedir. Bu gelişmelerden biri, I. Süleyman döneminde 20000 akçeden fazla geliri olan tımarların devlet tarafından kapıkullarına verilmesine yönelik karardır (Akdağ, 2019:290). Bu gelişme, halihazırda

tımar sisteminde olan ve yükselme beklentileri olanların tepkisini çekmiştir. Merkezi devletin aldığı bu kararlar birlikte kapıkullarının tımar sahibi olma süreci belirginlik kazanmıştır. On altıncı yüzyıl boyunca kapıkullarının büyüklü küçüklü tımarlara sahip olarak Anadolu'nun her yerine yayıldıkları görülmektedir. Bu süreç içerisinde gelirleri azalan tımar sahipleri hoşnutsuzluklarını ortaya koymaya başlamışlardır. Daha küçük tımar gelirleri olan tımar sahipleri, gelirlerini arttırmak için köylüler üzerindeki güçlerine dayanarak daha fazla artık elde etmeye çalışmışlardır. Ancak devletin kendisinin de gelir kaynağı olarak gördüğü doğrudan üreticileri korumaya yönelik faaliyetleri küçük tımarlara sahip olan tımar sahipleri üzerindeki bir güç olarak kendisini göstermektedir.

Kapıkullarının tımar sistemine yönelik müdahaleleri sonucunda, tımar sahipleri içerisinde sancakbeyi ve sancakbeyliğinden sonra beylerbeyi olabilenlerin sayısı azalmaktadır. Bu tip atamalarda merkezden gelen kimselerin tercih edilmeye başlandığı görülmektedir. On altıncı yüzyılda, zeamet sahiplerinin %67,8'i sancakbeyi, sancakbeylerinin %85,2'si de beylerbeyi olabilmektedir. Bu durum, on yedinci yüzyıla gelindiğinde değişmiştir. On yedinci yüzyılda, zeamet sahiplerinin yerini daha çok merkezden atanan kimseler almıştır. On yedinci yüzyılda, zeamet sahiplerinin %25'i sancakbeyi, sancakbeylerinin de %26,9'u beylerbeyi olabilmektedir (Barkey, 2021:115). Osmanlı devletinin bu süreçte tımarlı sipahilerin varlığına karşı düzenlemeleriyle birlikte tımarlı sipahileri gittikçe sistem dışına ittiği görülmektedir. Tımarlı sipahilerin Osmanlı devletinin askeri başarıları içindeki payının da azalmasıyla birlikte tımarlı sipahilerin gözden düşme süreci hızlanmıştır.

2.3.2. Osmanlı Feodalizminde 'Değişim'

Toplumsal sınıflar arasındaki mücadeleler kendisini taht mücadelesi biçiminde de ortaya koyabilmektedir. Şehzadeler Bayezid ve Selim arasındaki taht mücadelesi, bunun bir örneğidir. Bayezid'i destekleyen kesimler tımarlı sipahiler ve çift-bozan levendlerden, Selim'i destekleyenler ise ağırlıklı olarak kapıkullarından oluşmaktadır. Bu mücadelede kapıkullarının desteklediği şehzadenin kazanması, kapıkullarının gelirlerini arttırmaya yönelik faaliyetleri bakımından önemli bir gelişmedir. Bu şekilde, önlerinde durabilecek toplumsal sınıflarla olan bir mücadeleden kazanan taraf olarak ayrılmışlardır (Akdağ,

2019:213-4; Kunt, 2003:224-5). Levend ve sekban gruplarına sadece dirlikleri ellerinden alınan kimseler değil, dirlikleri ellerinde bulunsa dahi küçük tımar sahibi olan kimseler de katılabilmektedir. Bu kesimlere ilaveten, vilayet idarecilerinin baskısına uğrayan yüksek tımar ve zeamet sahiplerinin de katıldıkları görülmektedir. Bu kimselerin isyanlarının temel sebebi, yukarıda bahsettiğimiz üzere tımar sistemi içindeki yükselme yollarının tıkanması ve dolayısıyla toplumsal konumlarının zayıflamasıdır (Akdağ, 2019:289).

Osmanlı merkezileşmesinin önemli bir unsuru olan tımar sahiplerinin sayısında, yüzyılın başından sonuna önemli bir değişiklik görülmektedir. Bu değişiklik, yüzyıl boyunca yaşanan toplumsal gelişmelerin sonucunda ortaya çıkmıştır. Tımar sahiplerinin on altıncı yüzyıl başındaki sayıları 40.000'e yakındır. Bu kesim, tahminen aileleriyle birlikte toplumun %2'lik bir kısmının oluşturmaktaydı (Oyan, 2016:108). Buna karşın 1605-8 yılları arasındaki tımar sahiplerinin sayısına yönelik verilerde tımar sahiplerinin on altıncı yüzyılın başındaki miktarın yaklaşık %15'i seviyesine geriledikleri görülmektedir. Rumeli (3.558) ve Anadolu (3.609) bölgelerinde toplam olarak 7.167 tımar sahibinin olduğu görülmektedir (Karpat, 2019:93-5).

İlgili tarih literatüründe, Osmanlı padişahının on altıncı yüzyıl sonrasında merkezi devleti temsil eden gücünün kırıldığı işaret edilmektedir. On altıncı yüzyılın ortasından itibaren merkezden kapıkullarının özellikle Anadolu coğrafyasında tımar elde etmeye yönelik çabalarıyla birlikte Anadolu'daki tımar sistemine dışarıdan unsurlar girmeye başlamıştır. Daha önce belirttiğimiz üzere 20.000 akçe değerinin üzerindeki tımarların merkezden kapıkullarına dağıtılmasına benzer kararların alınması bu sürecin bir parçasıdır. Bu dönemde, tımar sahiplerinin sistem içindeki yükselme kanalları tıkanmaya başlamıştır. Bütün bunlarında etkisiyle savaflara katılmalarına yönelik sefer görevi verilen tımar sahiplerinin savaflara katılmamak için çeşitli bahaneler ürettikleri görülmektedir. Artık savafları kârlı görmeyen tımar sahipleri, azalan gelirlerini arttırmak amacıyla geleneksel olmayan ve çoğu zaman köylülerin şikayetine neden olan yeni vergilere başvurmaktadırlar (İnalçık, 2017:196). Tımar sahiplerinin gelirlerini arttırmaya yönelik faaliyetleri, kapıkullarının tımar sahiplerinin aleyhine gelirlerini arttırmaya odaklanan faaliyetleri ve devletin tüm bu kargaşa içinde kendi gelirlerini arttırmak ve korumak

amacıyla uygulamaya çalıştığı yaptırımların hepsi, bir bütün olarak doğrudan üretici köylüler üzerinde bir baskı uygulamaktadır. Bu durum, Osmanlı devletinin temel vergi kaynağı olan tarımsal üretim üzerinde önemli gelişmelere neden olmaktadır. Bütün bunların da etkisiyle gelirlerinde azalma yaşayan kesimler ortaya çıkmaktadır.

Osmanlı devletinin merkezi devlet yapısını gelişimi sürecinde, tımar sahiplerinin önemli bir rolü vardır. Bu süreçteki önemli bir başka kesim kapıkullarından oluşmaktadır. On altıncı yüzyıl boyunca kapıkullarının tımar sahiplerinin aleyhine gelir elde etme kanallarını genişletmelerine yönelik faaliyetleri saptanmaktadır. Bir yüzyıldan kısa bir süre içinde tımar sahiplerinin kapıkullarına karşı sayıca üstünlüğü yerini tımarlı sipahilerin kapıkullarının onda biri seviyesine geldiği bir duruma bırakmıştır (Akdağ, 1947:296). Kapıkullarının Anadolu coğrafyasının çeşitli bölgelerine yayılması bu süreçte gerçekleşmiştir. Bu gelişmelerin sonucunda padişahın tımarlı sipahiler ve kapıkulları arasındaki dengeye dayanan otoritesi sarsılmıştır. Bu bakımdan tımarlı sipahilerin gözden düşme süreci, Osmanlı devletinde padişahın gücünün zayıflamasıyla sonuçlanmıştır. Osmanlı feodalizminde bütün bu süreçte tımar sahiplerinin güç kaybetmesi ve devletin otoritesinin kapıkullarının kontrolüne geçmesi gelişmeleriyle karşılaşmaktadır. Bu değişiklikler sonucunda, bir önceki döneme göre değişen bir sınıf yapısıyla karşılaşmaktadır. Bu gelişmeler sonrasında Osmanlı devletinde padişahın, toplumsal mülkiyet ilişkilerindeki yeni konumu çerçevesinde iktidarını devam ettirmeye çalıştığı görülmektedir (Togan, 1991:203). Paşaların ve vezirlerin güçlenmesi sonucunda padişahın rolü dolaylı bir hale gelmiştir (Tezcan, 2010:97). On altıncı yüzyılın ikinci yarısından itibaren kapıkullarının güçlenmesine dayalı ilerleyen süreç sonucunda kapıkulları, toplumsal mülkiyet ilişkilerinde daha fazla gelir elde etmeye başlamışlardır. Bu nedenle padişahın merkezi gücünün zayıflamasıyla birlikte süreç en sonunda taleplerine aykırı davranan padişahın ortadan kaldırıldığı durumlara kadar ilerlemiştir (İnalçık, 2017:215-6). Ancak bu süreç egemenliğin parçalandığı bir durumla sonuçlanmamıştır. Bu bakımdan Osmanlı devletinin hala etkili bir unsur olarak mültezim sisteminin ve gelir dağıtımının önemli bir aktörü olduğu görülmektedir. Bütün bunlar sonucunda, Osmanlı devletinde feodalizmin krizi süreci, devletin merkezileşmesinin yarattığı gelişmeler çerçevesinde ortaya çıkan bir olgudur (Haldon, 1991:64). Devletin merkezileşmesi sürecinde yükselen toplumsal sınıfların bu tarihsellikte kendilerini

yeniden üretmek bakımından ciddi sorunlarla karşılaştığı görülmektedir. Bunun sonucunda, devletin merkezileştiği dönemin sınıf yapısından farklı bir sınıf yapısı ortaya çıkmaktadır.

On altıncı yüzyılın ortasından itibaren daha önceki dönemde de uygulanan mültezim sistemi tımar sisteminin yerini almaya başlamaktadır. Bu değişim, tımarlı sipahilerin güç kaybetmesi, kapıkullarının daha fazla güç elde etmesi ve merkezi devletin tarımsal topraklar üzerindeki gücünün azalması süreçlerine paralel bir biçimde gerçekleşmektedir. Daha önce tımar sistemine ilişkin tartışmalarda görülen tımarların dağınıklığının yerini daha bütünlük vergi toplama alanlarına bırakmaya başladığı saptanmaktadır (Haldon, 1991:68).

Osmanlı devletinde feodalizmin krizi, köylülerin hayatları üzerinde çeşitli sonuçlar doğurmuştur. Osmanlı devleti, nüfus artışının olduğu ve görece tarımsal ekonominin büyüme eğiliminde olduğu dönemde göçebe toplulukları yerleşik hale getirmeye yönelik düzenlemeler yapmıştır. Ancak feodalizmin krizinin ortaya çıktığı dönemde, yeni yerleşik kesimlerin tekrardan göçebelğe dönmeyi tercih ettikleri görülmektedir (Barkan & McCarthy, 1975:28). Köylüler hakkındaki bir başka gelişme, ova köylerinin terk edilmesi ve dağlık bölgelerde köylerin kurulmasıdır. Köylülerin güvenlik gerekçesiyle ova köylerini terk ettikten sonra dağlık bölgelerde köyler oluşturdukları saptanmaktadır (Erder & Faroqi, 1979:324). Bütün bunlara rağmen köylülerin topraklarından yani geçimlik araçlarından kopmamış oldukları görülmektedir. Bu nedenle küçük toprak sahibi köylülerin geçimlik üretimine dayalı tarımsal üretim düzeni değişim geçirmemiştir (Tabak, 2021:186). Sonuç olarak Osmanlı'da tarımsal üretimin temeli olan doğrudan üreticilerin topraklarıyla yani geçimlik araçlarıyla olan bağı kopmamıştır. Bu temel üzerinde, Osmanlı feodalizminin krizi sürecinde feodal toplumsal sınıflar arasındaki mücadele sonucunda ortaya çıkan, Osmanlı feodalizm hiyerarşisinin yeniden kurulmasıdır.

Ticarileşme modeli çerçevesinde değerlendirmelerde bulunan araştırmacılar, Avrupa'da on altıncı yüzyıl ve öncesinde yaşanan gelişmeler sonrasında genişleyen ticaretin, Osmanlı ve Avrupa arasındaki ilişkileri dönüştürerek Osmanlı devletindeki değişikliklere

neden olduğunu belirtmektedir. Bu nedenle daha önceki dönemde Osmanlı gelişmişliğinin parçası olarak görülen Avrupa ile yapılan ticaret, on altıncı yüzyıldan sonra Osmanlı toplumunu zedeleyici bir hâl almıştır. Avrupa ile gerçekleştirilen ticaretin, Osmanlı devletinin yerel endüstrilerine zarar verdiği ifade edilmektedir. (Barkan & McCarthy, 1975:7-8). Osmanlı'ya yönelik dış ticaret başlığında, Avrupa'dan Osmanlı'ya gelen en önemli maddelerden birinin gümüş madeni olduğu belirtilmektedir. Avrupa'dan Osmanlı'ya gelen gümüşün etkisi nedeniyle Osmanlı'da fiyat enflasyonunun ortaya çıktığı savunulmaktadır. Bu gelişmelerden etkilenen Osmanlı tarımsal düzeninin bozulduğu ve yönetici kesimlerin gelirlerinin azaldığını ve fiyat artışlarının ortaya çıktığı ifade edilmektedir. (Barkan, 1970:574). Ancak Osmanlı'da on altıncı yüzyıl ve on yedinci yüzyılın ilk yarısında ortaya çıkan gelişmeleri açıklayabilmek için gümüş akımının varlığı ve Osmanlı toplumu üzerindeki etkisi abartılmaktadır. Gümüş ithalatının sanıldığı gibi bir etkisi yoktur (Goldstone, 1988:107-110).

Bu yaklaşımın bir başka varyantı olarak uluslararası ticaretin rolüne dikkat çeken Braudel, on yedinci yüzyılla birlikte büyük çiftliklerin yaygınlaştığını ve bu çiftliklerde üretilen buğdayın uluslararası ticarete bağlanmasıyla birlikte Osmanlı'da Polonya'ya benzer bir biçimde "ikinci serfliğin" görüldüğünü belirtmektedir (Braudel, 1994:88-9). Ticaret ve buna bağlı olarak iş bölümü faktörlerini Osmanlı toplumunu dışarıdan etkileyen faktörler olarak ortaya koyan bu yaklaşımda, Osmanlı sınıf yapısının topluma dışarıdan etki eden faktörler tarafından şekillendiğini ifade edilmektedir. Bu yaklaşım, Osmanlı toplumunu dışarıdaki gelişmelerden etkilenen pasif bir durumda değerlendirmektedir. Bununla birlikte Osmanlı sınıf yapısının dinamik karakteristiği ve kendi iç çelişkileri görünmez kılınmaktadır. Ayrıca daha önce ortaya koyulduğu üzere Osmanlı'da büyük çiftlikler iddia edildiği gibi yaygınlaşmamıştır. Osmanlı'da köylünün toprağına yani geçimlik aracına bağlılığının devam etmesi burada iddia edildiği gibi uluslararası ticarete yönelik bir üretimin ortaya çıkışını desteklememektedir. Bir başka açıdan bakmak gerekirse Anadolu kentleri söz konusu olduğunda uluslararası ticaretin çok küçük bir etkisi bulunmaktadır. On beş ve erken on altıncı yüzyıl Bursa ve on yedinci yüzyılda İzmir hariç olmak üzere uluslararası ticaretin Osmanlı toplumu üzerinde çok az etkisi olmuştur (Faroqhi, 1990:140).

Osmanlı tımar sisteminin bozulmasına yönelik bir başka açıklama, tımarlı sipahilerin askeri teknoloji bakımından geri kalmışlığına dikkat çekmektedir. Buna göre tımarlı sipahilerin askeri teknoloji bakımından geri kalmaları ve bu geri kalmışlık konusunda ısrarcı olmaları sebebiyle tımar sahipleri gözden düşmeye başlamışlardır. Aynı zamanda devletin yeniçeri örgütlenmesine ağırlık vermesi nedeniyle tepeden baskı altına giren tımarlı sipahilerin isyan etmeye başladıkları ifade edilmektedir (Barkan, 1970:597). Tımarlı sipahilerin tüfek kullanmama konusundaki ısrarları, 1548 yılında İran'a yönelik seferde tımarlı sipahilere tüfek kullandırılmasının denenmesine rağmen 1576 yılı İnebahtı savaşında hala yayla savaşa gitmelerinde görülmektedir (Braudel, 1994:175). Bütün bu temellendirmelere rağmen tımarlı sipahilerin, neden askeri teknolojide geri kaldıklarını göremedikleri açıklanamamaktadır. Tımarlı sipahilerin askeri teknoloji bakımından geri kalmışlıkları, saf psikolojik bir biçimde 'ısrar etmeleri' ile değil tımarlı sipahilerin toplumsal mülkiyet ilişkileri içindeki konumlarının dikkate alınmasıyla açıklanmalıdır. Nitekim, tüm bu tarihsel süreçte köylünün tarımsal üretiminde yaşanan gelişmeler ve kapıkullarının tımar sahipleri aleyhine gelirlerini arttırma kanallarına sahip çıkması, tımarlı sipahilerin gelirlerinin azalmasına neden olarak onlar üzerinde baskı uygulamaktadır. Tımarlı sipahilerin askeri teknolojide gerekli yeniliği yapacak kaynağa sahip olamadıkları görülmektedir.

Osmanlı devletinde, on altıncı yüzyılda toplumsal sınıfların gelirlerinin azalmasına yol açan gelişmeler, kapıkullarını da etkilemiştir. Kapıkulları, gelirlerini arttırabilmek için siyasi güçlerine dayanarak özellikle başkent dışındaki bölgelerde etki alanlarını genişletmeye çalışmaktadır. Bu amaçla on altıncı yüzyılın ikinci yarısından itibaren şehir merkezlerinde ulufeli subaşılardan kaldırılıp asayişin sancakbeylerinin eline bırakıldığı görülmektedir. Daha önce bahsettiğimiz sancakbeylerinin merkezden atanmasına yönelik eğilimi düşünürsek bu gelişmenin kapıkullarının gelirlerini arttırmak için yapılan bir hamle olduğu görülmektedir (Akdağ, 2020:433). Asayiş sağlamak ve gelir arasındaki ilişkinin en iyi örneklerinden biri şehzade Selim'in Manisa valisi olduğu dönemde adamlarının Bursa'da asayiş sağlamak gerekçesiyle yaptıkları faaliyetlerdir. Kendi görev bölgesi dışındaki alanlara da müdahale etmeye çalışan şehzadenin stratejisi, kapıkullarının Anadolu'ya yönelik genişleme stratejileriyle benzerlik göstermektedir. Buradaki temel amaç şehzadenin gelirlerinin artırılmasıdır (Akdağ, 2019:125).

Ova köylerinin ciddi nüfus kaybı yaşadığı bu ortamda, ekolojik değişimlerin de etkisiyle tarımsal ürünlerde daha önceki dönemde görülmeyen bazı ürün çeşitlerinin ortaya çıktığı görülmektedir. Köylülerin tarımsal üretkenlik bakımından kaybettikleri kaynakların bir kısmını telafi etmesi bakımından yeni tarımsal ürünlerin faydasının olduğunu söylemek mümkündür. Buna rağmen on beşinci yüzyılın son çeyreğinden on altıncı yüzyılın son çeyreğine kadar olan süreçteki nüfus artışı eğilimi, yerini nüfusun durağanlaştığı ve sonunda nüfusun azaldığı bir ortama bırakmıştır. Nüfusun azalmasıyla birlikte boş kalan toprakların ne olduğu sorusu akıllara gelebilir. Toprakların boş kalmasının sonuçları on yedinci yüzyılın ikinci yarısından sonra daha net görülecek bir biçimde sonraki dönemlerin ayanları olacak kimselerin kendi otoritelerini genişletmelerine yol açan bir sürece doğru gelişmektedir. Mültezim sistemi, on yedinci yüzyıl sonrasında ağırlığını hissettiren bir vergi toplama sistemi olmasına rağmen daha önceki dönemde tımar sisteminin başat olduğu bir ortamda da çeşitli bölgelerde uygulanmaktaydı. On altıncı yüzyılın sonundan sonra mültezim sisteminin ağırlığının hissedildiği görülmektedir (Haldon, 1993:175-7). Osmanlı feodalizminin on altıncı yüzyılda yaşadığı feodalizmin krizi, feodal sistemden 'çıkış' biçiminde sonuçlanmamıştır. Çünkü on yedinci yüzyıla geldiği zaman, Osmanlı feodalizminin kendisini yeniden üretme mekanizmalarının yeni bir sınıf yapısıyla birlikte varlığını ortaya koyduğu görülmektedir.

Osmanlı devleti, feodalizmin krizi sonucunda Osmanlı sınıf yapısında güç dengesinin kapıkullarının lehine değiştiği bir tabloyla karşılaşmaktadır. Kapıkulları, Celâli İsyancıları döneminde Anadolu'daki genişlemelerini devam ettirmişlerdir. Osmanlı'da, on altıncı yüzyılın başından sonuna doğru tımar sahipliği sayısında önemli bir düşüş gözlemlenmektedir. Bu gelişmeler sonrasında tımar sisteminin önemini kaybetmesiyle birlikte Osmanlı feodal toplumsal mülkiyet ilişkilerinde doğrudan üreticilerden artığın elde edilmesi ilişkisindeki taraflardan birisi olan tımar sahipliğinin yerini kapıkulları ve onların adamlarının oluşturduğu bir gruba bıraktığı görülmektedir. Bütün bunlarla birlikte doğrudan üreticiler olan köylülerin geçimlik araçlarından koparıldığı bir toplumsal dinamikle karşılaşmamaktadır. Kimi bölgelerde büyük çiftlik örgütlenmeleri görülmekle birlikte bu örgütlenmeler Osmanlı feodal toplumsal mülkiyet ilişkilerinin özünü dönüştürecek kapasitede değildir. Osmanlı feodalizmindeki doğrudan üreticilerden siyasi ve iktisadi zorun ayrışmadığı bir artık elde edilmesi ilişkisi, bütün bu

süreçte devamlılık göstermektedir. Doğrudan üretici köylülerin geçimlik araçları olan toprakla bağları kopmamıştır. Doğrudan üreticilerden artığı toplayan toplumsal sınıflarda değişiklik gözlemlenmektedir. Bu nedenle Osmanlı devletinin ‘feodalizmden çıkış’ yerine ‘feodalizmin değişimi’ olgusuyla karşılaştığı belirtebilir.

SONUÇ

İnsan toplumlarının yaşamlarının devamlılığını sağlamak için gerçekleştirdikleri faaliyetler, coğrafya ve kültürel sınırlar tanımaksızın benzerlik göstermektedir (Polanyi, 2017:88). Bütün tarihsel süreç, bu temel üzerinde incelendiği zaman, insan toplumlarının belirtilen içeriği yansıtan temel kavramlar çerçevesinde ele alınması mümkün olacaktır. Bu amacın bir ürünü olarak feodalizmin krizi olgusunun, Avrupa dışındaki coğrafyalarda da görülen bir olgu olduğu savunulmaktadır. İnsan toplumlarının maddi temel üzerindeki ortaklığı/benzerliğine işaret edildikten sonra farklı zaman aralıklarında ortaya çıkan ve birbirine benzer biçimde kriz dönemlerinin varlığı gözlenebilmektedir. Osmanlı devletinin on altıncı yüzyıl boyunca yaşadığı gelişmeler de bu çerçevede ele alınmaktadır.

İncelemede kullanılan kavramlar, insan toplumlarının maddi temel düzeyindeki ortaklığı/benzerliğine işaret edecek bir biçimde içerik kazanmıştır. Bu içerik, araştırma boyunca işaret edilen toplumsal göstergelerle birlikte anlam kazanmaktadır. İnsan toplumlarının maddi düzeydeki ortaklığı/benzerliği, bu toplumları incelerken ortaya koyulan kavramların ve göstergelerin de ortaklığı/benzerliği anlamına gelmelidir. İnsan toplumlarının siyasi, hukuki, kültürel ve ideolojik farklılıklarını ön plana çıkararak yapılacak olan araştırmalar, toplumların ortak bir düzeyde ve karşılaştırmalı bir biçimde ele alınmasının önünde engel teşkil etmektedir. Siyasi, hukuki, kültürel ve ideolojik farklılıklar tamamen anlamsız değildir. Bu farklılıkların toplumların maddi düzeyinin üzerinde yükselen tarihsel görüntüler olduğunun farkında olmak gerekir. Osmanlı toplumunda görülen, doğrudan üretici köylülerin toprak üzerinde geçimlik üretimlerinden artığın tımar sahipleri ve devletin siyasi zoruyla elde edildiği ilişki biçimi, Osmanlı devletinin merkezileşme süreciyle bağlantılıdır. Devletin ve tımar sahibinin köylüden artık elde etme bakımından nasıl bir ilişki içinde olduğu yukarıda ortaya koyulmuştur. Devlet ve tımar sahiplerinin bu ortaklığı, devletin eski dönemin aristokrasileri ve mülk sahiplerine karşı güçlenmesinin dayanağıdır.

Feodalizmin krizi olgusu, nedenleri bakımından bölgeden bölgeye farklılık gösterebilmektedir. Ancak feodalizmin krizi dinamiği, farklı nedenlerle ortaya çıksa bile birbirine benzer gelişmelerin gerçekleştiği bir sürecin varlığını ifade etmektedir.

Feodalizmin krizi olgusunu Malthusçu döngü çerçevesinde değerlendiren yaklaşımlar, bu durumu işaret etmektedir. Bu bakımdan önce nüfus artışının yaşandığı bir dönem sonra ekolojik, jeopolitik ve politik mücadelelerin tetiklemesi sonucunda nüfusun azalmaya başladığı, toplumsal kargaşalıkların ortaya çıktığı ve ekonomik gerilemenin görüldüğü dönemlerle karşılaşmaktadır. Bu nedenle Akdeniz bölgesinde genel olarak ekolojik değişim, Avrupa'da Kara Veba ve öncesinde gelen kıtlık, Yüzyıl Savaşları vb. gelişmeler feodalizmin krizinin nedenleri olması bakımından ortak bir etkiye sahiptir. Feodalizmin krizini yaşayan her toplumun deneyimi aynı olmamaktadır. Hatta her toplum aynı zaman diliminde feodalizmin kriziyle karşılaşmamaktadır.

Feodal toplumlar arasında farklı sonuçların ortaya çıkmasının nedeni, feodal toplumların mevcut sınıf yapısıdır. Bununla bağlantılı olarak tarihsel süreç, toplumsal mülkiyet ilişkilerindeki toplumsal sınıfların faaliyetlerinin olumsuzluğu çerçevesinde gelişmiştir. Toplumsal sınıfların faaliyetlerinin olumsuzluğuna yapılan vurguyla birlikte tarihin teleolojik bir biçimde ele alındığı yaklaşımlar eleştirilmektedir. Bu nedenle tarihsel süreçte evrensel bir yasanın veya insan aklının gelişiminin olduğunu iddia etmek, toplumsal gelişmeleri açıklamak yerine onları varsaymak anlamına gelmektedir. Bu bakımdan, feodalizmin krizini evrenselleştirilmiş ve nesnel olduğu iddia edilen kavramlar çerçevesinde ele alan yaklaşımlardan farklı bir konumda bulunmaktadır (Knafo & Teschke, 2022:5-6). Feodalizmin krizini, tarihi bir zorunluluk ve gerçekleşecek birtakım gelişmelerin ön koşulu olarak görmek, toplumsal süreçteki farklı seçeneklerin varlığının yadsınmasıyla sonuçlanmaktadır. Sınıf yapısı kavramıyla tarihsel süreçteki farklı seçeneklerin varlığı işaret edilmektedir.

Feodalizmin krizi sırasındaki toplumsal mücadelelerin olumsuzluğuna yapılan vurgu, toplumsal mülkiyet ilişkilerinin oluşturduğu bağlama yönelik bakışı bulanıklaştırmamalıdır. Çünkü toplumsal sınıfların faaliyetlerini ve stratejilerini belirledikleri bağlam, onların eylemlerine ilişkin olasılıkların olduğu ortamdır. Toplumsal mülkiyet ilişkilerinin toplumsal sınıflara dayattığı mantık, toplumsal failerin eylemliliklerini sınırlandırmaktadır. Toplumsal öznel, geçmişten gelen ve içine doğdukları toplumsal mülkiyet ilişkileri bağlamında faaliyette bulunmaktadır. Feodalizmin krizi olgusu, bu bağlamda şekillenmektedir. Kimi bölgede köylünün

topraktan koparılmasıyla sonuçlanan süreç, bir başka bölgede devletin güçlendiği ve köylünün küçük toprak sahipliğinin devam ettiği bir sınıf yapısının oluşmasıyla sonuçlanmıştır. Bu gelişmelerin toplumsal mülkiyet ilişkilerindeki sınıf yapısıyla açıklanması gerekir.

Feodalizmde artığın elde edilmesi ilişkisi, siyasi ve iktisadi zorun ayrışmadığı ilişkiler bütünüdür. Bu nedenle lord, tımar sahibi veya devlet hem siyasi zorun hem iktisadi zorun sahibi olarak doğrudan üreticiler üzerinde zor uygulayan toplumsal kesimlerdir. Feodalizmin bu özelliği, toplumların maddi düzeyini oluşturan önemli bileşenlerden biridir. Bir diğer nokta, feodal toplumlarda doğrudan üretici sınıfların geçimlik araçlarıyla olan bağı meselesidir. Feodal toplumlarda doğrudan üreticiler, toprağa piyasa dışındaki mekanizmalar çerçevesinde erişmektedir. Bu nedenle köylü üretimi, piyasa baskısının olmadığı geçimlik üretim temeli üzerinde varlığını devam ettirmektedir. Osmanlı toplumsal düzeni de yukarıda belirttiğimiz içerik çerçevesinde işlemektedir. Osmanlı köylüsü geçimlik üretimi temelinde toprağa bağlıdır. Tımar sahibi ve devlet, köylünün bu üretimi üzerinden ekonomi-dışı zor aracılığıyla artık elde etmektedir. Osmanlı feodalizminin maddi düzeyi budur. Bunun dışında tımar sahipleri ve devlet arasındaki ilişkinin devletin güçlü olduğu bir ilişki olması, doğrudan üreticiden artığın elde edilme ilişkisini değiştirmemektedir.

Feodalizmin krizi, insan toplumların maddi düzeydeki ortaklığı çerçevesinde, birbirinden farklı bölgelerde ve zamanlarda görülebilen bir tarihsel-toplumsal olgudur. Osmanlı devletinde, demografik modelde tartışıldığı üzere görece kaynak bolluğu döneminde nüfus artışı ve nüfus artışının gerisinde kalan ekilebilir arazilerdeki artış durumuyla karşılaşmaktadır. Bununla birlikte tarımsal üretimde toplam üretim bakımından bir artış gözlemlense dahi kişi başına düşen tarımsal üretimde on altıncı yüzyılın başından sonuna bir azalma görülmektedir. Çünkü yeni topraklardan elde edilen tarımsal üretim, ortalamada verimi daha az bir üretimdir. Bütün bunlarla birlikte nüfus artışının etkisiyle tarımsal toprakların parçalandığı örnekler gözlemlenmektedir. Bu durum, tarımsal arazilerin büyüklüğüne ilişkin verilerde görülmektedir. Bunun dışında, ekolojik değişimin de etkisiyle tarımsal ürünlerin üretiminde yaşanan sorunlar tarımsal ürün çıktısını etkilemektedir. Bu durum, tezde belirtilen bölgenin farklı yerlerinden örneklerle

açıklanmıştır. Feodalizmin krizine ilişkin ortaya koyulan bu dinamikler, Osmanlı devletinde feodalizmin krizinin varlığının kanıtı olarak değerlendirilebilir. Bu çerçevede, Osmanlı'da devlet-tımar sahibi-köylü arasındaki ilişkilerin değişimi ve tımar sahipliğinin önemini kaybetmesi süreci, toplumsal hayatın maddi düzeyindeki değişimlerle ilişkilidir. Köylünün geçimlik üretimi temelinde yükselen tarımsal ekonomi, devlet ve tımar sahiplerinin önemli bir gelir kaynağıdır. Bu gelir kaynağında ortaya çıkacak herhangi bir gelişmenin, bu üçlü arasındaki ilişkileri etkilememesi imkansızdır. Osmanlı devletinde tımar sahiplerinin aleyhine gelişmeye başlayan kapıkulları, devlet-tımar sahibi-köylü üçlüsünden oluşan ilişkinin altını oymaktadır. Yüzyılın sonunda tımar sahiplerinin sayısındaki ciddi azalma, sürecin kapıkullarının lehine geliştiğini göstermektedir. Bu süreçte köylünün topraktan kopartılmadığını tekrardan hatırlamak gerekirse Osmanlı feodalizminin değişim geçirerek yeni bir hiyerarşi oluşumuyla birlikte var olmaya devam ettiği görülmektedir. Bu durum, feodal toplumsal mülkiyet ilişkilerinin yeni koşullara uyumu anlamına gelmektedir. Feodal toplumsal sınıflar, yeni koşullar altında hem kendilerinin yeniden üretiminin hem de feodal toplumsal mülkiyet ilişkilerinin yeniden üretimiyle sonuçlanan bir sürecin özneleri olarak görülmelidir. Bu süreç sonucunda Osmanlı sınıf yapısında değişiklikler gözlemlenmektedir. Bu değişikliklerden birçoğunun Osmanlı'nın ilerleyen dönemlerinde daha görünür hale geleceğini akılda tutarak kapıkullarının güçlendiği, tımar sisteminin gözden düştüğü, devletin artık elde edilmesi sürecinde güçlü bir sınıfla (kapıkulları) karşı karşıya kaldığı ve köylünün geçimlik üretimine dayalı tarımsal ekonominin devam ettiği gözlemlenmektedir. Sonuçta, Osmanlı feodalizminin on altıncı yüzyılda yaşadığı feodalizmin krizi, feodal sistemden 'çıkış' biçiminde sonuçlanmamıştır. Çünkü on yedinci yüzyıla gelindiğinde, Osmanlı feodal toplumsal mülkiyet ilişkilerinin yeni bir sınıf yapısıyla birlikte varlığını devam ettirdiği görülmektedir.

KAYNAKÇA

- Adanır, F. (1998). The Ottoman Peasantries, c. 1360-c. 1860. T. Scott içinde, *The Peasantries of Europe from the Fourteenth to the Eighteenth Centuries* (s. 269-310). London and New York: Longman.
https://www.academia.edu/9872782/_The_Ottoman_Peasantries_c_1360_c_1860_in_Tom_Scott_ed_The_Peasantries_of_Europe_from_the_Fourteenth_to_the_Eighteenth_Centuries_London_and_New_York_Longman_1998_pp_269_310
 adresinden alındı
- Agihalova, Y., & Donskoy, G. (2017). *Ortaçağ Tarihi*. (Ç. Sümer, Çev.) İstanbul: Yordam Kitap.
- Akbulut, Ö. (2007). *Küreselleşme Ulus-Devlet ve Kamu Yönetimi*. Ankara: TODAİE Yayını.
- Akdağ, M. (1947). Yeniçeri Ocak Nizamının Bozulması. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 5(3), 291-309.
- Akdağ, M. (2019). *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası-"Celâli İsyamları"*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Akdağ, M. (2020). *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimai Tarihi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Allen, R. C. (2000). Economic structure and agricultural productivity in Europe, 1300-1800. *European Review of Economic History*, 4(1), 1-26.
 doi:<https://doi.org/10.1017/S1361491600000125>
- Anderson, P. (1974). *Lineages of the Absolutist State*. London: NLB.
- Anderson, P. (2017). *Antiketeden Feodalizme Geçişler*. (U. Kocabaşoğlu, Çev.) İstanbul: İletişim Yayınları.
- Anievas, A., & Nişancıoğlu, K. (2020). *Batı'nın Egemenliği Nasıl Kuruldu?: Kapitalizmin Jeopolitik Kökenleri*. (Ç. Sümer, Çev.) İstanbul: Yordam Kitap.
- Aygül, C. (2011). Asiatic Mode of Production and the Ottoman Empire. *YDÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(2), 2-33.

- Aytekin, E. A. (2022). *Üretim Düzenleme İsyan Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak Meselesi Arazi Hukuku ve Köylülük*. Ankara: Dipnot Yayınları.
- Barkan, Ö. L. (1956). Türkiye'de "Servaj" Var mı İdi? *Belleten*, 20(78), 237-246. Belleten Türk Tarih Kurumu. adresinden alındı
- Barkan, Ö. L. (1970). XVI.Asrın İkinci Yarısında Türkiye'da Fiyat Hareketleri. *Belleten*, 557-607.
- Barkan, Ö. L. (2000). "Tarihi Demografi" Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi. H. Özdeğer (Dü.) içinde, *Osmanlı Devleti'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi- Tetkikler Makaleler* (Cilt 2, s. 1402-1427). İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları.
- Barkan, Ö. L., & McCarthy, J. (1975). The Price Revolution of the Sixteenth Century: A Turning Point In The Economic History of the Near East. *International Journal of Middle East Studies*, 6(1), 3-78. doi:<https://doi.org/10.1017/S0020743800024302>
- Barkey, K. (1996). In Difficult Times: Scheduling and Social Control in the Ottoman Empire, 1550 to 1650. *Comparative Studies in Society and History*, 38(3), 460-483. doi:<https://doi.org/10.1017/S0010417500020028>
- Barkey, K. (2021). *Eşkiyalar ve Devlet: Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*. (Z. Altıok, Çev.) İstanbul: Kronik Kitap.
- Basihos, S. (2018). Ottoman Populations Within the Current Borders of Turkey:A New Construction. *Labor: Demographics & Economics of the Family eJournal*. doi:<https://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3250348>
- Berktaş, H. (1983). *Kabileden Feodalizme*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Berktaş, H. (1987). The feudalism debate: The Turkish end – is 'tax – vs. – rent' necessarily the product and sign of a modal difference? *The Journal of Peasant Studies*, 14(3), 291-333. doi:<https://doi.org/10.1080/03066158708438332>
- Berktaş, H. (1991). The search for the peasant in Western and Turkish history/historiography. *The Journal of Peasant Studies*, 18(3-4), 109-184. doi:<https://doi.org/10.1080/03066159108438463>

- Berktaş, H. (2014). İktisat Tarihi: Osmanlı Devletinin Yükselişine Kadar Türklerin İktisadî ve Toplumsal Tarihi. S. Akşin (Dü.) içinde, *Türkiye Tarihi 1 Osmanlı Devletine Kadar Türkler* (s. 23-136). İstanbul: Cem Yayınevi.
- Bloch, M. (2019). *Feodal Toplum*. (M. A. Kılıçbay, Çev.) Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Bois, G. (1995). Against the Neo-Malthusian Orthodoxy. T. H. Aston, & C. H. Philpin içinde, *The Brenner Debate Agrarian Class Structure and Economic Development in pre-Industrial Europe* (s. 107-118). Cambridge: Cambridge University Press.
- Braudel, F. (1993). *II.Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası* (Cilt 2). (M. A. Kılıçbay, Çev.) Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Braudel, F. (1994). *II.Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası* (Cilt 2). (M. A. Kılıçbay, Çev.) Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Braudel, F. (2017). *Maddi Uygarlık: Ekonomi ve Kapitalizm XV-XVIII Yüzyıllar Dünyanın Zamani*. (M. A. Kılıçbay, Çev.) Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Braudel, F. (2017). *Maddi Uygarlık: Ekonomi ve Kapitalizm XV-XVIII Yüzyıllar Gündelik Hayatın Yapıları*. (M. A. Kılıçbay, Çev.) Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Braudel, F. (2017). *Maddi Uygarlık: Ekonomi ve Kapitalizm XV-XVIII Yüzyıllar Mübadele Oyunları*. (M. A. Kılıçbay, Çev.) Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Brenner, R. (1972). The Social Basis of English Commercial Expansion 1550-1650. *The Journal of Economic History*, 32(1), 361-384. doi:<https://doi.org/10.1017/S0022050700075549>
- Brenner, R. (1977, July-August). The Origin of Capitalist Development: A Critique of Neo-Smithian Marxism. *New Left Review*(104), 25-92.
- Brenner, R. (1978). Dobb on the transition from feudalism to capitalism. *Cambridge Journal of Economics*, 2(2), 121-140. doi:<https://doi.org/10.1093/oxfordjournals.cje.a035381>
- Brenner, R. (1995a). Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe. T. H. Aston, & C. E. Philpin (Dü) içinde, *The Brenner Debate*:

Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe (s. 10-63). Cambridge: Cambridge University Press.

Brenner, R. (1995b). The Agrarian Roots of European Capitalism. T. H. Aston, & C. H. Philpin (Dü) içinde, *The Brenner Debate: Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe* (s. 213-327). Cambridge: Cambridge University Press.

Brenner, R. (2001). The Low Countries in the Transition to Capitalism. *Journal of Agrarian Change*, 1(2), 169-241. doi: <https://doi.org/10.1111/1471-0366.00007>

Brenner, R. (2008). Property and Progress: Where Adam Smith Went Wrong. C. Wickham (Dü.) içinde, *Marxist History-writing for the Twenty-firs Century* (s. 49-111). New York: Oxford University Press.

Comninel, G. (2000). English Feudalism and The Origins of Capitalism. *The Journal of Peasant Studies*, 27(4), 1-53. doi:<https://doi.org/10.1080/03066150008438748>

Comninel, G. C. (1987). *Rethinking the French Revolution: Marxism and the Revisionist Challenge*. Londra: Verso.

Cook, M. A. (1972). *Population Pressure in Rural Anatolia 1450-1600*. Londra: Oxford University Press.

Denemark, R., & Thomas, K. P. (1988). The Brenner-Wallerstein Debate. *International Studies Quarterly*, 32(1), 47-65. doi:<https://doi.org/10.2307/2600412>

Dimmock, S. (2019). Expropriation and the Political Origins of Agrarian Capitalism in England. X. Lafrance, & C. Post içinde, *Case Studies in the Origins of Capitalism* (s. 39-62). Cham: Palgrave Macmillan.

Divitçioğlu, S. (2015). *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumunu*. İstanbul: ALFA.

Dobb, M. (1950). *Studies in the Development of Capitalism*. London: Routledge.

Dobb, M. (1963a). A Reply. *The Transition From Feudalism to Capitalism* (s. 21-29). içinde New York: Science & Society.

Dobb, M. (1963b). A Further Comment. *The Transition From Feudalism to Capitalism* (s. 56-58). içinde New York: Science & Society.

- Duchesne, R. (2003). Rodney Hilton and the Peasant Road to 'Capitalism' in England. *The Journal of Peasant Studies*, 30(2), 129-145. doi:<https://doi.org/10.1080/03066150412331311169>
- Erder, L., & Faroqhi, S. (1979). Population Rise and Fall in Anatolia 1550-1620. *Middle Eastern Studies*, 15(3), 322-345. doi:<https://doi.org/10.1080/00263207908700415>
- Ertürk, V. (2011). XVI.Yüzyıl Anadolu'sunda Zırai Yapı ve Köylülerin Geçim Durumları Hakkında Bir Değerlendirme: Akşehir Örneği. *Turkish Studies-International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 6(4), 523-537. doi:<http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.2650>
- Faroqhi, S. (1990). Towns, Agriculture and the State in Sixteenth-Century Ottoman Anatolia. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 33(2), 125-156. doi:<https://doi.org/10.1163/156852090X00095>
- Faroqhi, S. (2021). *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*. (G. Ç. Güven, & Ö. Türesay, Çev.) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Fisher, S. (1952). Ottoman Feudalism and Its Influence upon the Balkans. *The Historian*, 15(1), 3-22.
- Goldstone, J. A. (1988). East and West in the Seventeenth Century: Political Crisis in Stuart England Ottoman Turkey and Ming China. *Comparative Studies in Society and History*, 30(1), 103-142. doi:<https://doi.org/10.1017/S0010417500015061>
- Haldon, J. (1991). The Ottoman State and the Question of state autonomy: Comparative Perspectives. *The Journal of Peasant Studies*, 18(3-4), 18-108. doi:<https://doi.org/10.1080/03066159108438462>
- Haldon, J. (1993). *The State and the Tributary Mode of Production*. Londra: Verso.
- Hilton, R. (1963). Comment. *The Transition From Feudalism to Capitalism* (s. 65-72). New York: Science & Society.
- Hilton, R. (1985). *Class Conflict and The Crisis of Feudalism: Essays in Medieval Social History*. Bodmin, Cornwall: The Hambleton Press.

- Hilton, R. (1995a). Introduction. T. H. Aston, & C. H. Philpin içinde, *The Brenner Debate* (s. 1-9). Cambridge: Cambridge University Press.
- Hilton, R. (1995b). A Crisis of Feudalism. T. H. Aston, & C. H. Philpin (Dü) içinde, *The Brenner Debate: Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe* (s. 119-137). Cambridge: Cambridge University Press.
- Huberman, L. (2017). *Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla*. (M. Belge, Çev.) İstanbul: İletişim Yayınları.
- İnalçık, H. (2017). *Devlet-i 'Aliyye: Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I Klasik Dönem (1300-1606): Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- İnalçık, H. (2020). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi-I 1300-1600*. (H. Berktaş, Çev.) İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- İslamoğlu, H. (2018). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Karpat, K. H. (2019). *Osmanlı Devleti'nin Kısa Sosyal Tarihi Âyanlar Bürokrasi Demografi ve Modernleşme*. (M. Varol, Çev.) İstanbul: Timaş Yayınları.
- Kaymak, M. (2020). Adam Smith'in Dört Aşamalı Tarih Kuramı Üzerine. *Mülkiye Dergisi*, 44(2), 177-218.
- Keyder, Ç. (1983). Small Peasant Ownership in Turkey: Historical Formation and Present Structure. *Review*, 7(1), 53-107.
- Knafo, S., & Teschke, B. (2022, 03 17). *Sussex Research Online*. Sussex Research Online: <https://sro.sussex.ac.uk/id/eprint/91561/4/HM%202019%20Knafo-Teschke.pdf> adresinden alındı
- Kunt, İ. M. (2003). Sultan, Dynasty and State in the Ottoman Empire: Political Institutions in the Sixteenth Century. *The Medieval History Journal*, 6(2), 217-230.
- Kunt, M. İ. (2014). Siyasal Tarih (1600-1789). S. Akşin (Dü.) içinde, *Türkiye Tarihi 3 Osmanlı Devleti 1600-1908* (s. 19-76). İstanbul: Cem Yayınevi.

- Ladurie, E. L. (1995). A Reply to Robert Brenner. T. H. Aston, & C. H. Philpin (Dü) içinde, *The Brenner Debate: Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe* (s. 101-106). Cambridge: Cambridge University Press.
- Lafrance, X., & Post, C. (2019). Introduction. X. Lafrance, & C. Post içinde, *Case Studies in the Origins of Capitalism* (s. 1-38). Cham: Palgrave Macmillan.
- Lindner, R. P. (2000). *Ortaçağ Anadolu'sunda Göçebeler ve Osmanlılar*. (M. Günay, Çev.) Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Malthus, T. R. (1966). *First Essay on Population 1798*. New York: Palgrave Macmillan.
- Moutafchieva, V. P. (1988). *Agrarian Relations in the Ottoman Empire in the 15th and 16th Centuries*. New York: Columbia University Press.
- Orbay, K. (2017). Osmanlı İmparatorluğu'nda Tarımsal Üretkenlik Üzerine Tetkikat ve Notlar. *Bellekten*, 81(292), 787-856.
- Oyan, O. (2016). *Feodalizmden Kapitalizme, Osmanlı'dan Türkiye'ye*. İstanbul: Yordam Kitap.
- Öz, M. (1997). XVI.Yüzyıl Anadolu'sunda Köylülerin Vergi Yüğü ve Geçim Durumu Hakkında Bir Araştırma. *Osmanlı Araştırmaları*, 17(17), 77-90.
- Özel, O. (2004). Population Changes in Ottoman Anatolia During the 16th and 17th Centuries: The "Demographic Crisis" Reconsidered. *International Journal of Middle East Studies*, 36(2), 183-205. doi:<https://doi.org/10.1017/S0020743804362021>
- Özel, O. (2011). The reign of violence the Celalis, c.1550-1700. C. Woodhead içinde, *The Ottoman World* (s. 184-202). Routledge. 06 08, 2022 tarihinde https://www.academia.edu/17214842/The_Reign_of_Violence_The_Celalis_c_1550_1700 adresinden alındı
- Özel, O. (2018). *Türkiye 1643 Goşa'nın Gözleri*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Pamuk, Ş. (2001). The Price Revolution in the Ottoman Empire Reconsidered. *International Journal of Middle East Studies*, 33(1), 69-89.

- Pirenne, H. (1914). The Stages in the Social History of Capitalism. *The American Historical Review*, 19(3), 494-515.
- Pirenne, H. (2016). *Ortaçağ Avrupa'sının Ekonomik ve Sosyal Tarihi*. (U. Kocabaşoğlu, Çev.) İstanbul: İletişim Yayınları.
- Polanyi, K. (2017). *Büyük Dönüşüm: Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Kökenleri*. (A. Buğra, Çev.) İstanbul: İletişim Yayınları.
- Post, C. (2002). Comments on the Brenner-Wood Exchange on the Low Countries. *Journal of Agrarian Change*, 2(1), 88-95. doi:https://doi.org/10.1111/1471-0366.00025
- Postan, M. M. (1973). *Essays on Medieval Agriculture and General Problems of the Medieval Economy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Postan, M. M., & Hatcher, J. (1995). Population and Class Relations in Feudal Society. T. H. Aston, & C. E. Philpin (Dü) içinde, *The Brenner Debate: Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe* (s. 64-78). Cambridge: Cambridge University Press.
- Sweezy, P. (1963a). A Critique. *The Transition From Feudalism to Capitalism* (s. 1-20). içinde New York: Science & Society.
- Sweezy, P. (1963b). A Rejoinder. *The Transition From Feudalism to Capitalism* (s. 59-64). içinde New York: Science & Society.
- Şenses, F. (2018). *İktisada (Farklı Bir) Giriş: Giriş İktisadı Öğrencilerine İktisada İlgi Duyanlar İçin Yardımcı Kitap*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tabak, F. (2021). *Solan Akdeniz, 1550-1870: Tarihsel Coğrafya Açısından Bir Yaklaşım*. (N. Elhüseyni, Çev.) İstanbul: Telemak Kitap.
- Takahashi, H. K. (1963). A Contribution: to The Discussion. *The Transition from Feudalism to Capitalism*. içinde New York: Science & Society.
- Teschke, B. (2017). *1648 Söylencesi: Sınıf, Jeopolitik ve Modern Uluslararası İlişkilerin Kuruluşu*. (B. Şimşek, Çev.) İstanbul: Can Yayınları.

- Tezcan, B. (2010). *The Second Ottoman Empire: Political and Social Transformation in the Early Modern World*. New York: Cambridge University Press.
- Togan, İ. (1991). Ottoman History by Inner Asian Norms. *The Journal of Peasant Studies*, 18(3-4), 185-210. doi:<https://doi.org/10.1080/03066159108438464>
- Wallerstein, I. (1974). The Rise and Future Demise of the World Capitalist System: Concepts for Comparative Analysis. *Comparative Studies in Society and History*, 16(4), 387-415. doi:<https://doi.org/10.1017/S0010417500007520>
- Wallerstein, I. (2011). *The Modern World-System I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*. Berkeley: University of California Press.
- Wallerstein, I. (2016). *Tarihsel Kapitalizm ve Kapitalist Uygarlık*. (N. Alpay, Çev.) İstanbul: Metis Yayınları.
- Werner, E. (2019). *Büyük Bir Devletin Doğuşu: Osmanlılar (1300-1481)- Osmanlı Feodalizminin Oluşum Süreci*. (Y. Öner, Çev.) İstanbul: Yordam Kitap.
- White, S. (2011). *The Climate of Rebellion in the Early Modern Ottoman Empire*. New York: Cambridge University Press.
- Wood, E. M. (1996). Capitalism, Merchants and Bourgeois Revolution: Reflections on the Brenner Debate and Its Sequel. *International Review of Social History*, 41(2), 209-232. doi:<https://doi.org/10.1017/S0020859000113872>
- Wood, E. M. (2002). *The Origins of Capitalism: A Longer View*. Londra: Verso.
- Wood, E. M. (2016). *Kapitalizm Demokrasiye Karşı:Tarihsel Maddeciliğin Yeniden Yorumlanması*. (Ş. Artan, Çev.) İstanbul: Yordam Kitap.
- Wood, E. M. (2017). *Kapitalizm Arkaik Kültürü, Eski Rejimler ve Modern Devletler Üstüne Tarihsel Bir Deneme*. (O. Köymen, Çev.) İstanbul: Yordam Kitap.

EK 1. ORJİNALLİK RAPORU

**HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANSTEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU**

**HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ ve KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞINA**

Tarih: 21/06/2022

Tez Başlığı: 16.Yüzyılda Feodalizmin Krizi ve Osmanlı Devleti

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımların dan oluşan toplam 94 sayfalık kısmına ilişkin, 15/06/2022 tarihinde şahsım/tez danışmanım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda işaretlenmiş filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezimin benzerlik oranı %0 'dır.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç
- 2- Kaynakça hariç
- 3- Alıntılar hariç
- 4- Alıntılar dâhil
- 5- 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Tarih ve İmza

Adı Soyadı: Doğukan Bayındır
 Öğrenci No: _____
 Anabilim Dalı: Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi
 Programı: Siyaset Bilimi-Yüksek Lisans

DANIŞMANONAYI

UYGUNDUR.

_____
Prof. Dr. Örsan Öcal Akbulut

**HACETTEPE UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
MASTER'S THESIS ORIGINALITY REPORT**

**HACETTEPE UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
POLITICAL SCIENCE and PUBLIC ADMINISTRATION DEPARTMENT**

Date: 21/06/2022

Thesis Title : The Crisis of Feudalism in the 16th Century and Ottoman State

According to the originality report obtained by myself/my thesis advisor by using the Turnitin plagiarism detection software and by applying the filtering options checked below on 15/06/2022 for the total of 94 pages including the a) Title Page, b) Introduction, c) Main Chapters, and d) Conclusion sections of my thesis entitled as above, the similarity index of my thesis is 0 %.

Filtering options applied:

1. Approval and Declaration sections excluded
2. Bibliography/Works Cited excluded
3. Quotes excluded
4. Quotes included
5. Match size up to 5 words excluded

I declare that I have carefully read Hacettepe University Graduate School of Social Sciences Guidelines for Obtaining and Using Thesis Originality Reports; that according to the maximum similarity index values specified in the Guidelines, my thesis does not include any form of plagiarism; that in any future detection of possible infringement of the regulations I accept all legal responsibility; and that all the information I have provided is correct to the best of my knowledge.

I respectfully submit this for approval.

Date and Signature

Name Surname: Doğukan Bayındır _____
Student No: _____
Department: Political Science and Public Administration _____
Program: Master of Arts in Political Science- MA _____

ADVISOR APPROVAL

APPROVED.

_____
 Prof. Dr. Örsan Öcal Akbulut

EK 2. ETİK KURUL MUAFİYET FORMU

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEZ ÇALIŞMASI ETİK KOMİSYON MUAFİYETİ FORMU

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ ve KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞINA

Tarih: 21/06/2022

Tez Başlığı: 16'ncı Yüzyılda Feodalizmin Krizi ve Osmanlı Devleti

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmam:

1. İnsan ve hayvan üzerinde deney niteliği taşıma maktadır.
2. Biyolojik materyal (kan, idrar vb. biyolojik sıvılar ve numuneler) kullanılma sını gerektirmemektedir.
3. Beden bütünlüğüne müdahale içerme mektedir.
4. Gözlemsel ve betimsel araştırma (anket, mülakat, ölçek/skala çalışmaları, dosya taramaları, veri kaynakları taraması, sistem-model geliştirme çalışmaları) niteliğinde değildir.

Hacettepe Üniversitesi Etik Kurullar ve Komisyonlarının Yönergelerini inceledim ve bunlara göre tez çalışmamın yürütülebilmesi için herhangi bir Etik Kurul /Komisyon'dan izin alınmasına gerek olmadığını ; aksi durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Tarih ve İmza

Adı Soyadı: Doğukan Bayındır
Öğrenci No: _____
Anabilim Dalı: Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi
Programı: Siyaset Bilimi-Yüksek Lisans
Statüsü: Yüksek Lisans Doktora Bütünleşik Doktora

DANIŞMAN GÖRÜŞÜ VE ONAYI

Prof. Dr. Örsan Öcal Akbulut

Detaylı Bilgi: <http://www.sosyalbilimler.hacettepe.edu.tr>

Telefon: 0-312-2976860

Faks: 0-3122992147

E-posta: sosyalbilimler@hacettepe.edu.tr

**HACETTEPE UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
ETHICS COMMISSION FORM FOR THESIS**

**HACETTEPE UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
POLITICAL SCIENCE and PUBLIC ADMINISTRATION DEPARTMENT**

Date: 21/06/2022

Thesis Title: The Crisis of Feudalism in the 16th Century and Ottoman State

My thesis work related to the title above:

1. Does not perform experimentation on animals or people.
2. Does not necessitate the use of biological material (blood, urine, biological fluids and samples, etc.) .
3. Does not involve any interference of the body's integrity .
4. Is not based on observational and descriptive research (survey, interview, measures/scales, data scanning, system-model development).

I declare, I have carefully read Hacettepe University's Ethics Regulations and the Commission's Guidelines, and in order to proceed with my thesis according to these regulations I do not have to get permission from the Ethics Board/Commission for anything; in any infringement of the regulations I accept all legal responsibility and I declare that all the information I have provided is true.

I respectfully submit this for approval.

Date and Signature

Name Surname: Doğukan Bayındır _____
Student No: _____
Department: Political Science and Public Administration _____
Program: Master of Arts in Political Science -MA _____
Status: MA Ph.D. Combined MA/ Ph.D. _____

ADVISER COMMENTS AND APPROVAL

_____
Prof. Dr. Örsan Öcal Akbulut